

**A
KÖNYVNYOMDÁSZAT TÖRTÉNETÉNEK
VÁZLATA**

**IRTA
AIGNER KÁROLY**

I. RÉSZ.

**Adatok jegyzéke. A nyomdászat általános és
magyar nyomdászat története a 18. század végéig.**

**BUDAPEST, 1883.
WILCKENS ÉS WAIDL KÖNYVNYOMDÁJA**

Midőn szerény dolgozatomat nyilvánosság elé adom kérem az olvasó szives elnézését.

Hogy munkám hézagos, azt magam tudom legjobban, de szolgáljon mentségemül, hogy eddigelé kevés munka jelent meg, mely a magyar nyomdászat történetét tárgyalná, szóval kevés volt az anyag, melyre támaszkodhattam volna.

A megjelent munkák között az első helyet Ballagi Aladár érdekesen írt műve „A magyar nyomdászat történelmi fejlődése” foglalja el. De érdekessége és irodalmi becse dacára van egy hiánya, hogy a nyomdászat úttörőit, korszakalkotóit sorolja fel csupán.

Az én főcélom volt tehát a nyomdászok lehetőleg teljes jegyzékét összeállítani, s a mennyire lehetséges volt azok működési idejét meghatározni.

Azonkívül iparkodtam az adatok teljes jegyzékét összegyűjteni, melyeket alább felsorolok megjelenési idejük után sorrendben és pedig először: az általános történetre vonatkozókat, másodsor: az egyes nyomdászok életrajzát és működését tárgyaló dolgozatokat.

Felosztására nézve ezen első rész a nyomdászat története Magyarországon annak behozatalától a 18-ik század végéig; a második rész fogja a 19. századot tárgyalni.

Budapest, 1883. május havában.

A. K.

Adatok jegyzéke.

I.

Von der Ofnerschen Buchdruckerei unter dem Könige Mathias Korvin. (Ungar. Magazin. 1782. II. 16.)

Alphabetisches Verzeichniss der jetzt in Ungarn, Kroatien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Buchdruckereien. (Merkur von Ungarn. 1786. 219.)

Ausschliessendes Privilegium der Universitätsbuchdruckerei zu Ofen und Tyrnau. (Merkur von Ungarn. 1786. 211.)

Könyvvizsgálati szabályok. (Merkur von Ungarn. 1787. 133. 136. 144. 234.)

Etwas von den Buchdruckereien des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn und Siebenbürgen. (Ungar. Magazin. 1788. IV. 440.)

Censura. (Mind. Gyűjtemény. I. 1789. 208. 272. 1.)

Von den alten Buchdruckereien der socinischen Glaubensverwanten, oder sogenannten Unitarier in Siebenbürgen. A. Th.*** (Sieb. Quartalschrift. IV. 1795. 264.)

Ueber die erste Buchdruckerey in Ungern. Jak. Ferd. von Miller. (Zeitschr. von und für Ungern. III. 1803. 305.)

Neue Buchdruckereien in Ungarn. (Zeitschr. von und für Ungern. VI. 1804. 66.)

Magyarországon az első könyvnyomtató műhelyről a mohácsi vész után. Irta Németh János. (Tud. Gyűjt. 1817. VIII. 53.)

Magyarországi könyvnyomtató műhelyek 1817-dikbeli állapotjuk. Irta T(rattner). (Tudományos Gyűjtemény. 1817. XII. 78.)

A magyarországi és erdélyi könyvnyomtatóknak nevei és helyeik a hol, és az idő, a meddig nyomtattak. Irta Németh János. (Tud. Gyűjtemény. 1817. XI. 76.)

Németh János. Memoria Typographiarum inclyti regni hungariae et magni principatus Transsilvaniae. Pestini, 1818. Trattner.

Eperjesi, abrudbányai és varasdi könyvnyomtató műhelyekről a XVI. században. Horvát Istvántól. (Tud. Gyűjtemény. 1819. V. 76.)

Könyvvizsgálás és a nyomtatás engedelme II. Maximilian idejében. 1574. évben. Idősb Jankovich Miklóstól. (Tud. Gyűjtemény. 1833. IV. 52.)

Wo und wann wurde die erste Buchdruckerei in Siebenbürgen errichtet. Josef Trausch. (Magazin f. Gesch. und Literatur Siebenb. II. 1846–7. 340.)

A könyvnyomdászat története Magyarországon, Irták Emich Gusztáv és Szabó József. Pest, 1860. Emich. (12. r. 39 l.)

Debreceni nyomdászok. (Csokonai-Album. 1861. 225.)

A komáromi könyvnyomdának történeti vázlata. Prohászka Ferencről. (Gutenberg. 1866.)

A könyvnyomdászat ősforrása. Solymosy Páltól. (Gutenberg. 1866.)

A censura története honunkban. Szabó Józseftől. (Gutenberg. 1866.)

A pozsonyi könyvnyomdák története 1610–1826. Szabó Józseftől. (Gutenberg. 1866.)

Pápai nyomda története. 1577–1867. (Századok. II. 1868. 310. Pótlék. U. o. 737. Ujabb pótlék. Eötvös Lajostól. (U. o. III. 1869. 333. I.)

A könyvnyomdászat Magyarországon, vonatkozással hazai kulturviszonyainkra. Vizsay Imrétől. (Typographia. 1871.)

A könyvnyomdászat feltalálásának hatása művelődésünkre s adalékok magyarországi könyvnyomdák keletkezésének történetéhez. Kretovics Józseftől. (Typographia. 1871.)

Adalék a nyomda történetéhez. T. K. (Századok. VI. 1872. 121.)

A censura áldásai. (Közvélemény. III. 1872. 163.)

A váci könyvnyomda története. Nagy Ferencről. (Typographia. 1872.)

Visszatekintés a nyomdászat 400 éves történetére Magyarországon. (M. t. akad. évkönyvei. XIV. k. 2. drb. 58.)

Debreceni nyomdászat történetéhez. Közli Szilágyi Sándor. (M. Prot. Figyelmező. IV. 1873. 275.)

A könyvnyomdászat hazánkban. (Typographia. 1873.)

A debreceni könyvnyomdászat története. (Typographia. 1874.)

A debreceni nyomdászat első korszakáról. Irta Révész Imre (A debreceni nyomdászünnepély emlékkönyve. Debrecen, 1874.)

A váci könyvnyomdászat története. Irta Karcsu Antal Arzén. Vác, 1875.

Abaujmegye XVI. századbeli műveltség-történetéből. Irta Károly Gy. Hugó. Budapest, 1876.

A magyar könyvnyomtatás történetéből. Vajda Viktortól. (Fővárosi lapok. 1876. 220. sz.)

Írás, gyorsírás, nyomdászat. Mihályfi Józseftől. (Szabolcs. 1876. 3–5. 8. sz.)

Az erdélyi nyomdák történetéhez. Irta Jakab Elek. (Typographia. 1881. 22. 23. 32. sz.)

Ballagi Aladár. A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. 1472–1877. Budapest, 1878.

II.

Debreceni Ember Pál. (Csokonai-Album. 1861. 15.)

Bernárd Máté, (Győri tört. és rég. füz. III. 1865. 283.)

Ifj. Heltai Gáspár. (Erd. Muz. Egly. Évk. V. 1868–70. 57.)

Heltai Gáspár. (Századok. IV. 1870. 66.)

A XVI. századi magyar nyomdászatról s különösen Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájáról. Szabó Károlytól. (Kisebb tört. munkái. Budapest, 1873. II. köt.)

Huszár Gál életéről és nyomdájáról. Szabó Károlytól. (Századok. I. 1867. 146. 421.)

Huszár Gál. (Csokonai-Album. 1861. 206.)

Huszár Gál egy munkája 1558-ból. (M. tud. Ért. 1862. I. 187.)

Huszár Gál Óvárt, Kassán, és Komáromban, Fraknói Vilmostól. (Századok. 1876. 22.)

Soproni Dobner-féle nyomdáról. Gamauf levele Jankovich Miklóshoz. Garádytól. (Uj m. Muzeum. 1856. I. 286.)

Kertész Ábrahám híres nyomdászról egy pár adat. 1668. Irta gróf Kemény József. (Uj m. Muzeum. 1860. I. 357.)

Tóthfalusi Kiss Miklós nyomdája. (Typographia. 1880.)

Tóthfalusi Kiss Miklós. Hajdu Lajostól. (Typographia. 1871.)

Kiss Miklós, tóthfalusi. (Budapesti Szemle. IV. 1858. 225. és U. o. Uj foly. V. 1866. 463.)

Füskuti Landerer Lajos. (Uj m. Muzeum. 1854. I. 198.)

Trattner János Tamás. (Gutenberg. 1866.)

A Trattner-Károlyi könyvnyomda története. Irta Szabó József. (Gutenberg. 1867.)

Trattner Mátyás, petrózi. Vörösmartytól. (Tud. Gyűjtemény. 1828. II. 117.)

Trattner János Tamás, petrózi. Irta Thaisz. (Tudományos Gyűjtemény. 1824. III. 120.; Arcképe U. o. 1826. VII. melléklet.)

Trattner-család. Th. (Tudom. Gyűjtemény. 1819. X. 116.)

Arról akarok írni, a mit Marco Polonak csak félve és félve mutattak meg Khinában, pedig egy mindenható kegyúrnak hatalmi szavát hordotta magával pajzsul, arról a mit nyolc századdal később lelkesülten ragadtak ki a hatalom békóiból és lőn egy oly hang, melyet hiába akarnak elfojtani, mely nevel közvéleményt és annak fegyvere, teremt eszméket és azokat eltemeti, mihelyt magukat leélték: a könyvnyomtatásról.

Dacára annak, hogy főntebb Marco Polo naplójára utaltunk, mégis új mesterség, új tudomány. Határpontja a középkornak, egy Atlantis, mely a poros codexek tengeréből merült fel és jobban jellemzi az új kort mint ama világ, melyet a nagy Columbus lángeszétől egy zsarnok nép vőn át, hogy arany szomját kielégítse. A könyvnyomtatás már magában reformot tételez föl az emberi szellem működésében: átmenet a pusztá hit köréből a kritika, a tudás világába. Az ókori ember, ki eszméit kőbe véste, jól meggondolta, a mit leírt és nem igen változtatott rajta, a ki lapidáris betűkben teszi le gondolatát, kiméli a teret. Hasonlóképp állott a dolog a Codexek korában. Littera manet! a szép initiálékkal diszitett kéziratot kár lett volna törlésekkel borítani, azért sok benne maradt, a mit utóbb talán nem is találtak helyesnek. De a nyomtatásnál egészen másképp áll a dolog. Hol tetszésünk szerint változtathatunk, vehetünk ki és toldhatunk be szavakat és sorokat, ott meg van a szabadság, ott megszületik a kritika.

S a kritika meg is született. Friss szellő járta be a világot és átlengve az egyház szent csarnokain behatolt a tudomány dolgozó szobáiba, üdítette a szellemeket és lőn egy új nap, mely mindenfelé elárasztotta magvait. A reformált írásmód reformált eszmékkel lépett a világ elé; a reformációt és könyvnyomtatást karöltve kellene symbolizálnunk.

Ha körütekintünk a 15. és 16. század történetének lapjain, akkor a reformáció vándoréletét, annak hanyatlása és viszontagságait élénken látjuk letűkrözve az akkori könyvnyomdák sorsában. Változatos és sanyaruságok nélkül épen nem szükölködő korszak ez, melyből a reformációnak üldöztetése, a közönségnek közönye és a könyvnyomdászoknak bámulatos szívóssága tűnik ki. Némely könyvnek története egymaga is vándorlásról tanuskodik, csak hogy cimlapjáról le nem olvashatjuk a nyomtatók kínos vergődését, kik „portékájukkal” vásárról-vásárra vonulva nem számíthattak állandó műhelyre és csak elvétve működhetek valamely Maecenás hajlékában, ki őket várába fogadta.

Tévednénk azonban ha e *vándorkorszaknak* okát kizárólag csak a reformációt elnyomó hatalomban keresnők: voltak ott más okok is. A török hódoltság szeszélyes eseményei, a számos háború és ellenséges becsapások szintén fenyegették a stabilis nyomdászt, végül pedig biztos kilátása sem volt volna egyetlen városban a megélhetésre, míg az egyes vásárokon mégis akadtak, a kiknek könyvei megtetszettek.

A reformációnak áramlata nemsokára egy másik nem kevésbé hatalmas ellenáramlatot idézett fel: a jezsuiták ellenreformációját, melynek sulypontja a 17. századra esik. Két hatalmas tábor állott szemben: az egyik Nagyszombaton és Pozsonyban vetve meg lábát a hatalmas Pázmánnal dörgő veto-t kiáltott a lelki szabadság hiveinek, a másik Hollandiából iskolázott nyomdászokat kapott és Nagyszeben és Brassóból, másrészt Sárospatak és Nagyváradról tiltakozott az ellenreformáció erőszakos eljárásai és rabulistikus fogásai ellen. A szebeni nyomdával papirgyár is létesül, heves polémiák tartják a nyomdászati központok termékeit és egy csapással beáll a *stabilizálás korszaka*, midőn a nyomdák már nem vándorolnak, hanem állandó helyhez kötve működnek, még pedig vagy a protestantismus vagy a katholicismusnak érdekében.

Ezzel kapcsolatban megerősödik a polgárság szellemi élete, minek élénk tanubizonyosága az, hogy a könyvnyomdászat leginkább ott virágzott, a hol községi önkormányzattal találkozunk, így a szepesi városokban, Debrecen, továbbá Szebenben, Kolozsvár és Brassón. Az irodalom jellege a megállapodás által szintén nem kevésbé változott. Az előbbi apró postilákat és vitairatokat már nagyobb művek váltják föl: tankönyvek készülnek a kollégiumok és gimnáziumokkal összeköttetésben álló nyomdákban, szóval élénk irodalmi és társadalmi élet pezseg a két magyar hazában.

A szabadság, mellyel a nyomdák eddigelé birtak, a hatalom kezelői által utólagos elkobzások által eléggé nem korlátozhatóan, óvó rendszabályokról gondoskodtak és behozták a *privilegiumot*. Ennek kora megcsökkentette a nyomdák számát, de másrészt a megmaradtaknak könnyítette a megélhetést. Azonkívül a szóbeliség kezdvén az ügyvitelekből kiveszni és számos ügyiratok, ítéletek és más peres iratok kerülven a nyomda hatáskörébe, az utóbbi elvesztette hivatásának régi elvi jelentőségét és üzletté lett. Censura mellett elvűségről szó sem lehetett és a ki ilyenmő kísérletet tőn, vagy csak legtávolabbról is a főhatalom ellen működött, azt kegyetlen megtorlás érte. Landererek kinyomnak egy Jakobinus-Kátét és a következménye: az imént virágzó üzletnek komoly megingatása, ellenben a Trattner-cég királyi kegyelmek folyton soha sem látott virágzásra emelkedik.

E viszonyokon nem sokat változtatott II. József enyhe sajtó-ellenőrzése, sőt mint a föntemlített esetből is kitűnik, utódai még határozottabb alakban szorítottak ki a nyomdából minden tendenciát. Így a nyomdászat mindinkább üzletszerűvé vált és az irodalomnak folytonos gyarapodásával a censura dacára is virágzásnak indult, ámde az igazi elterjedést csakis az 1848-iki márciusi napoknak köszönhette.

A *szabad sajtó kora* egyfelől mindennemű munkát elfogadhatóvá tett, tekintet nélkül annak tartalmára másfelől hatalmas irodalmi lendületet segített elő, melynek viszont saját felvirágzását köszönhette. A Bach-korszak, bár a censurának másodvirágát hozta magával mégis félig-meddig tehetetlenül vonult el a sajtó fölött, mely csatározásait a mindenki által ártatlannak tekintet szépirodalomnak palástja alól folytatta. Technikai segédeszközökben sem maradt el Magyarország a külföldtől és csak Kliegelnek szedőgépére kell utalnunk, hogy e tekintetben is kedvező színben tüntessük föl a magyar kulturát.

„Megfogyva bár, de törve nem!” megértük a censura bukását és most a magyar nyomdászat hatalmas léptekkel igyekszik a külföldet követni, a mi minden tekintetben sikerült, bár elérni csak némely technikai módoszatokban tudta azt. De azért a nyomdászat fejlődése valamint külföldön, úgy hazánkban is tagadhatatlanul egy nagyszerű korszaknak, a gépszedés korszakának csíráit hordja magában. Eddigelé is már oly sok történt, hogy Gutenberg János szerény kézisajtójától a hatalmas rotációs gépig csak a történelem képes nekünk mentő Ariadne-fonalat nyújtani.

A középkor vége felé számos új találmány jött létre, melyek mind nagy hatást gyakoroltak. Ezek között a művelődés és felvilágosodás terjesztésére legnagyobb befolyással volt a nyomdászat feltalálása.

A szétszedhető betűkkeli nyomtatás feltalálásáig a kínaiak tartották a nyomdászat feltalálójának. De ezen magába zárt nép ma is, úgy mint azelőtt, egyes szavakra jegyet használ, melyek fába vésve lesznek nyomtatva.

A nyomdászat használatát a nyugaton legelőször is a kártyametszőknél és pedig a XV. század kezdetében találjuk oly formán, hogy a szentek képei s kártyák nem voltak mind egyenként festve, hanem fába lettek metszve s onnan a többi példányok levonattak. Ezen metszők a XV. század végéig folyton fejlődtek, úgy hogy azon időben már rendezett céhes társulatot képeztek. A legelőkelőbbek Augsburgban, Nördlingenben, Nürnbergben, mainai Frankfurtban, Mainzban, Kölnben és Lübeckben voltak. Hasonló egyesületeket találunk azon időben a Németalföldön is, melyek azonban nagyrészt a festőkkel egyesültek.

Idő folytával nemcsak egyes képeket festettek, hanem egy egész történetet, mely több lapra terjedt s melyhez magyarázó szöveg volt adva. Ezen fatáblákkal nyomás háromféle volt: a) tisztán képek, b) képek magyarázó szöveggel és c) csupán szöveg.

Ezen harmadik rész gyártmányai a különféle Abc-és és elemi tankönyvek voltak. A legismertebb ily könyv a Donatus, kivonata Donatus Aelius, római nyelvésznek, nagy nyelvtanából volt; az ó-kor ezen legkedveltebb tankönyve legelőször Hollandiában, hihetőleg Haarlemben, már 1440 előtt fatáblákkal nyomtatott.

A hollandi nyomdászokat követték a flandriaiak, kik a fatáblákkal nyomást idővel már nagyon elterjedt könyveknél is felhasználták, mint például a „Doctrinale” című, hexameterekben írt nyelvtannál, melyet Gallus Sándor írt, s mely könyv sok kiadásokat ért el. A meglévő töredékeknek pontos áttekintése azt a meglepő eredményt szolgáltatta, hogy 1490-ig oly helyeken is, ahol a nyomdászat már letelepedett volt, kisebb iratok sokszorosítására még fatáblák használtattak.

Valamint az ó-korban hét város vetélkedett egymás közt, hogy melyikük volt Homer szülővárosa, úgy századokon át Németország, a Németalföld és Olaszország egynehány városa azon vetélkedett, hogy melyik a nyomdászat feltalálójának szülővárosa, vagy legalább tartózkodási helye; az újabb kutatások azonban arra vezettek, hogy csak Haarlem, Strassburg-Mainz és Bamberg városoknál lehet arról szó.

Ezen kívül csak még Flórenc volna felemlíthető, hol Manni Dominico feljegyzése szerint, Fausttal egyidejűleg egy aranyműves, Cennini Bernardo, a nyomdászatot feltalálta, továbbá Antwerpen, hol 1300 körül Vaelbecke Lajos, és Brügge, hol Briton János, a könyvnyomdászatot feltalálták.

Ezen nagyszerű találmány felfedezőinek nevei, kiknek érdemeiket három század óta folyton kisebbiteni akarják, a fentemlített hárman kívül a következők: Panfilo, Gensfleisch, Coster, Gutenberg, Fust, Schöffer, Han Ulrich, Jenson, Mentelin, Pannartz, Regiomontanus, Gresmund, Pfister, Bämmler, Zainer és Sweynheim. A XV. század három utolsó tizedeiben általánosan Gutenberg tartották a nyomdászat feltalálójának, s csak néha említették Schöffer, Faust vagy Fust, Medinbach vagy Meydenbach és Mentelin, mint Gutenberg segédei.

Egy századdal később szólaltak fel a Hollandok, kik nemcsak hogy Gutenberg érdemeit tagadták, de őt még lopással is vádolták.

Egy hollandi tudós, a 16. század második felében írt „Hollandia története”-ben felemlíti, hogy Haarlemben, mintegy 128 év előtt, Janssoon Lőrinc, egy séta alkalmával a városon kívül

fekvő erdőben, időtöltésből, bükkfa héjába megfordítva betűket metszett bele, egynehány sort összerakott s veje fiainak játékszerül adta.

Később egy gondolatra jött, melyet vejével, Péter Tamással kivitt: ő ugyanis először egy vastagabb tinta-mennyiséget készített, s avval a fatáblát, melybe különféleket vésett, bekente s azután az egészet levonta. Később fatáblák helyett ólom és cin-táblákat használt. Ezen betűkből egynehány fennmaradt, melyeket még ma is (1562–1575) Haarlemben, a vásártéren fekvő Laurenz-féle házban őriznek.

A feltalálónak kedvezett a szerencse, az üzlet mindinkább kiterjedt; voltak segédjei is, azok között egy János nevezetű is volt, ki a karácsonyi éjt felhasználta arra, hogy betűket s különféle szereket összeszedett s azokkal elillant és először Amsterdamban, később Kölnben és végre Mainzban tolvajságának gyümölcseit élvezte.

Laurenz ezen műhelyében, 1442-ben, egy nagyobb munka nyomatott, melyhez Laurenz az önkészítette betűket felhasználta. Némely kutató állítja, hogy a XV. század első felében találtatott fel a nyomdászat mestersége.

A hollandok és a többi államok egymás közt, különösen Németországgal, folyton vitatkoztak az elsőbbségért. Ezen kérdés körül egész vita-irodalom keletkezett.

Strassburg kétféle oknál fogva tartható a nyomdászat szülővárosának; először: ha Mentel (Mentelin) Jánost mondjuk a nyomdászat feltalálójának és másodszor: ha azt állítjuk, hogy Gutenberg ezen városban tette első nyomdászai kísérleteit.

Az elsőre Schrag Ádám különféle krónikákból hozott fel bizonyítékokat; míg később a tudós Schöpflin azt nyilváníttotta, hogy Haarlem városában találtatott fel a fatáblákkal való nyomás, hogy Schöffer Péter által Mainzban az öntött betűkkel való nyomás és Gutenberg által Strassburgban a szétszedhető betűkkel való nyomás, mely a legfontosabb, miután a későbbi nyomdászat ezt vette alapul. Schöpflin számos követőre talált, kik azt nyilvánítták, hogy Strassburg a nyomdászat bölcsője és Mainz annak nevelője; Holland követelései ellenben teljesen helytelenek.

Már számos régi író és krónikus Mainzot nevezik e találmány szülővárosának, sőt határozott évet is említenek: s az az 1440-ik év. Bizonyosságot tesznek erről számos régi kéziratok és könyvek. Schöffer egy kortársának emlékirataiban találunk némi eltérést, ki a nyomdászat feltalálását az 1450-dik évben mondja.

A későbbi években is számos francia és német tudós Mainz mellett szólt. Úgy szintén újabban 1840-ben a nyomdászat négyszáz éves évfordulóján, számos újabb állítások Mainz mellett szóltak.

Bamberg sokáig elfelejtve maradt, míg végre Camus egy, 1791-ben megjelent könyvében arra figyelmeztet, hogy Bamberg a nyomdászat szülővárosa, miután a bambergi lakos, Pfister Albert, a nyomdászat feltalálója.

Hollandnak annyiban van joga az elsőségre, hogy Haarlemben lakott egy „Lörincz” nevű egyén, ki nyomtatott, sőt 1440-ben már fatáblákkal könyveket is készített. Később acél betűket használt, melyekkel nyomtatta ő nagyrészt azon könyveket, melyek az 1470-ig terjedő időközből, év-, hely- és nyomtató megjelölése nélkül ismeretesek.

Ezen hollandi nyomdászat a szomszéd tartományokra nem volt semmi hatással. Sőt inkább a németektől felül mulatott; alakban és a betűk alkalmazásában eltértek a németek: a német nyomdászat nagyon gyorsan elterjedt és Mainz Gutenbergjével messze kitért.

Gutenberg János, a nyomdászat feltalálója, 1397-ben született. 1424-ben Strassburgban találjuk, hová ő Mainzból, pártviszályok miatt, költözött. Bár a strassburgi tartózkodására

vonatközzé minden lehetö adatok átkutattak, de azt biztonsággal még nem állíthatni, hogy ezen városban foglalkozott-e már a szétszedhetö betűk nyomtatásával; ellenben létezik Gutenberg egy okmánya azon pörböl, melyet egy strassburgi polgár ellen viselt, melyböl világosan kitünik, hogy Strassburgban volt kezdete a szétszedhetö betűkkeli nyomásnak. Strassburg és Mainz vetélkedtek, hogy melyikök e találmány szülövárosa; Strassburgnak a dicsőségben annyiban van része, hogy ott tétettek az első kísérletek a nyomtatásban és Mainznak annyiban, hogy ő a nyomdászat szülövárosa.

Gutenberg 1444. végéig maradt Strassburgban. Az 1440–1444-ig eső időből csak annyit tudunk életéből, hogy ő, miután az első kísérletei sikertelenek voltak s egész vagyonát arra felhasználta, újabb pénzfelvételekre volt utalva.

1444. végén vagy 1445. elején Gutenberg ismét Mainzba jött, a nélkül, hogy Strassburgban egy kiképzett tanítványt hagyott volna. Mainzban anyagi viszonyai nem javultak; ellenkezőleg, vállalatai újabb pénzfelvételekre kényszerítették. Ő egy vagyonos és munkás társat keresett, kit Fust vagy Faust személyében talált. Fust Mainz egyik leggazdagabb polgára volt, kivel Gutenberg 1450. augusztus 22-én szerződést kötött.

Kellő pénzüsszeggel bírva, újra megkezdte Gutenberg működését, nemcsak fatáblákkal, hanem mozogható fabetűkkel. Hátrányára volt Gutenbergnek, hogy nem rendelkezett kellő festékekkel. Betűi erős körtefából voltak, mintegy 3 centiméter magasak, melyek néhány példánya Mainzban őriztetnek.

Gutenberg első munkája hihetöleg Abc-és könyvek voltak, továbbá kis imakönyvek, az akkoriban szokásos gyónáshoz szükséges bűnök jegyzéke és végre Donatus művéből kivonat; utóbbinak egy teljes példánya a párisi császári könyvtárban található.

Mily hiányos lehetett egy ily fabetűkkel nyomtatott könyv, elképzelhető, ha meggondoljuk, hogy minden egyes betű külön metszetett, s hogy azok nem lehettek egyforma nagyságúak, tehát a nyomás sem lehetett egyforma.

Gutenberg ezután megkísérlette a betűket acélból metszeni, de az igen fáradságos volt s sok időt vett igénybe. Végre is Gutenberg feltalálta a betűöntést.

Gutenberg ezen találmányával a nyomdászat előre haladt; műhelyét betűkkel, papírral, s más holmikkal látta el, mert megkezdtek nyomni egy nagy latin bibliát.

Ez időben Fust Gutenberg állapotát megirigyelte s azért Schöfferrel egyesült ellene; s hogy annál biztosabban elérje célját, Schöffereknek adta egyik leányát feleségül. S miután Fust tudta, hogy Gutenberg a két ízben kölcsönzött pénzt nem tudja megfizetni, a pénzt törvényes úton határozta el vissza követelni; várt azonban, míg a megkezdett munkák be vannak fejezve, melyek nyomására már annyit költöttek, hogy Gutenbergtől megváljon s azután sógorával egy új nyomdát alapít, mely a régít kiállítás tekintetében felülmulja.

1445-ben Fust Gutenberget bepörölte, hogy a neki kölcsönzött pénzt, 1600 frtot, a kamatokkal, miáltal az összeg most 2026 frtot tesz, visszafizesse.

A törvény azt határozta, hogy Gutenberg számoljon a kiadásokról, miután az elkészített könyvek közös haszonra adattak el és ha abból kitünik, hogy ő több pénzt vett be mint kiadott, akkor azt is meg kell fizetnie. Fust azonban akkor felszólalt, hogy ő azt a kölcsönzött pénzt nem sajátjából adta, hanem szintén felvette kölcsönbe. A törvény kimondta: ha Fust betudja azt bizonyítani, Gutenberg fizesse meg azt a kamatok kamatjaival. Ebből aztán per fejlődött, melyet még mindkét fél örökösei is viseltek. Fust elérte célját, mert Gutenberg nem fizethetett és azért a nyomda összes készletei és azonkívül egy nagyobb mű kész ívei, az ő tulajdonába jutottak 1455-ben.

Miután Gutenberg összes vagyonát elveszítette, részint az igazságtalan ítélet által, részint Fust ravaszsága által ismét pályája elején volt, csak hogy most anyagilag szegényebben, de tapasztalatokban gazdagabban. Gutenberg nem veszítette el azonban türelmét. Újra megkezdte a próbáltatásokat és fáradozalmak pályáját.

1460-ig nem tudunk Gutenberg felől semmi biztosat. Állítják azonban, hogy Mainzból Strassburgba ment, hol saját műhellyel bírt. Itt nem tartózkodhatott sokáig, mert 1457 első felében ismét Mainzban találjuk. Ekkor egy Hummer Konrád nevű egyén neki pénzelőleget adott, miáltal képesítve volt egy új műhelyet alapítani. Ezen új műhely első gyártmánya 1460-ban jelent meg.

Gutenberg sorsa ekkor jobbra fordult, mert II. Adolf, nassaui választó fejedelem 1465-ben udvarába felvette, minek folytán kényszerítve volt Mainzot elhagyni, és Eltwylbe költözött. Gutenberg nemsokára rokonságba is lépett Bechtermünze Henrikkal, mert az leányát Gutenberg egy rokonának adta feleségül.

Bechtermünze eltwyli nyomdász volt, ki nyomdáját Gutenberg unszolására alapította, megnyerve az által a választó fejedelem kegyét. Ez időben adta át Gutenberg rokonának a nyomdát. Gutenberg meghalt 1467 végén vagy pedig 1468 elején, a mi nem bizonyos.

Gutenberg halála után Fust és Schöffer voltak a legnagyobb nyomdászok.

Coster és Gutenberg mellett Pfister Albert volt a harmadik versenytárs. (Pfister született Bambergben 1420 körül, meghalt 1470 körül.) Pfister hihetőleg képmetsző volt, mint nyomtatványaiából használt képek után lehet következtetni. A nyomtatványok után ítélve, melyek tőle ismeretesek, ő Gutenberg egy tanítványa lehetett.

Ekkor a viharos idők miatt a nyomda tétlen volt, melyek multával az ismét megkezdte működését. Fust 1466-ban bekövetkezett halála után Schöffer ernyedetlen szorgalommal folytatta a nyomdát. Schöffer a nyomdát 1503-ban adta át János nevű fiának, ki azt 1532-ig vezette.

Ennek halála után az örökösök bírták a nyomdát egész 1553-ig, midőn a család kihalt.

A XVI. század kezdetével a nyomdászat mindenüvé elterjedt. Bambergben, Kölnben, Augsburgban, Nürnbergben voltak nyomdászok, kik között Koburger Anton, nürnbergi nyomdász, vitte az első szerepet.

Jelen alkalommal a nyomdászat történetének csupán első idejét tárgyalom, ugyanis mely időben keletkezett egy vagy más nemzetnél az első nyomda és ki alapította azt; tehát kik voltak a nyomdászat úttörői.

Olaszországban németek alapították az első nyomdát. Róma közelében fekvő Subiaco zárdában ugyanis Sweynheym Konrád és Pannartz Arnold, mainzi nyomdászok nyitottak egy műhelyt. 1464-ben jelent meg az első könyv. 1467-ben Subiacóból Rómába költöztek, hol hét évig működtek. A második volt Han Ulrich, szintén mainzi, ki Torquemada meghívására 1467-ben nyitott Rómában nyomdát. Egyáltalán számos német nyomdász nyert Olaszországban alkalmazást. Mailandban az első nyomdát Filippo de Lavagna nyitotta. Nevezetesekek voltak Speyer János és bátyja, Wendelin, Velencében, Paravisino Cremonában és Comoban, Veronensis János Veronában, Azzoguidi Boldizsár Bolognában, Belfortis András Ferrarában, Carcano Antal Páduában, Cennini Bernard Florencben, Micheli Péter Ádám Mantuában, Portiglia András Pármában, Ferrands Tamás Bresciában, Alding Henrik Messinában és mások. Olaszországban a nyomdászok nagy részt külföldiek, németek és franciák voltak.

Franciaország első nyomdája Párisban volt 1470-ben. Mint Olaszországban úgy Franciaországban is németek alapították az első nyomdát. Gering Ulrik, Crantz Márton és Friburger Mihály voltak az első francia nyomda alapítói. Egynehány év eltelte után Gering maga vezette

a nyomdát, míg ujjal kereset társat, kik Maynyal Vilmos és Remboldt Bartholomäus voltak. A XVI. század beálltával Franciaországban a nyomdászat gyorsan elterjedt. Nevezetes nyomdászok voltak Badius, Morel, Stephanus, Wechel és Didot; Chablis, Toulouse, Poitiers, Caën, Vienne, Promentour, Troyes, Bréand-Loudehac, Rennes, Abbéville, Besançon, Rouen, Orléans, Angoulême, Dijon, Clugny, Nantes, Limoges, Provins, Avignon, Antréguier városokban támadtak új nyomdák, melyek igen szépen s izléseesen nyomtak és a többieket felülmúlták.

Belgiában és Hollandiában az első nyomdász Martens Tódor volt 1473-ban keleti Flandria Aalst nevű városában. Ezen kívül Utrechtben és Löwenben nyitattak új nyomdák. Antwerpenben is támadt nyomda, bár későbbben mint másutt, de ez nemsokára oly hírre vergődött, hogy messziről ide küldték a könyveket nyomtatni. Nevezetes nyomdászok voltak van der Goes Mátyás, Leeu Gerhard, Leu Claes, Eckert Henrik, de Grave Miklós, Plantin Kristóf; támadtak idő folytával új nyomdák Brüsszelben, Deventer, Gouda, Zwoll, Nimwegen, Oudenarde, Schidom, Eulemborg, Haarlem, Leyden és Amsterdamban; utóbbi városban élt a hires nyomdászcsalád Elzevier.

Schweiz első nyomdája Beromünsterben volt. Alapította Elia Elias 1470-ben. Baselben 1470-ben nyitotta Rodt Berthold műhelyét. Felemlítendőek Wenzler Mihály, Froben János, Steinschauwer Adam Genfben, Wasen János Zürichben, Hager János, Froschauer Kristóf Zürichben; továbbá az elsőek közé tartoztak Aargau, Luzern, Neuenburg, Graubünden, Schaffhausen, St. Gallen, Freiburg és Einsiedeln városok, melyekben nyomda működött.

Angliában a legelső nyomdász Caxton Vilmos volt. (1474–1491). Ő első művét Németországban készítette el, s csak azután nyitotta saját nyomdáját Londonban, 1474-ben. Egynehány év múlva új nyomdát nyitott, ugyancsak Londonban, Lettou János (1480-ban) később Machlinia Vilmostal együtt bírták a nyomdát. Wynkyn de Worde, Pynson Rikárd, Notary Gyula, Rood Tivadar, Hunte Tamás, Baskerville szintén nyomdászok voltak, kik iparukat Angliában igen megjavították és művelték. A XVI. században új nyomdák York, Cambridge, Soutwark, Tawistok, Ipswich, Winchester, Worcester, Canterbury, Greenwich, Gloucester, Norwich, Bristol, Hull, Liverpool, Manchester, Fawolay, Warrington Coventay, Newcastle-upon-Tyne, Rochester, Birmingham és más városokban keletkeztek.

Spanyolországban az első nyomdát szintén németek alapították. Palmart Lambert és Cordova Alfonso Nándor az első nyomdát 1474-ben nyitották Valenciában. Flander Mátyás Saragossában, Martinez dela Talla Antonio, Segura Bartholomäus és del Puerto Alfonso Sevilleben, Bruno Péter és Spindeler Miklós Barcelonában, mint nyomdászok említendőek; Tolosa, Salamanca, Zamora, Girona, Jchar, Burgos, Toledo, Murcia, Pamplona, Valladolid, Monterey, Granada és Madrid városok nemsokára nyomdát bírtak.

Portugáliában két zsidó férfiú, Zorba és Eliezer Raban, 1489-ben nyitotta az első nyomdát Lissabonban; úgy szintén Leiria, Braga, Coimbra, Viseo, Oporto városokban is találunk nyomdákat.

Skandináviában Snell János, Stockholmban, 1483-ban nyomtatta az első könyvet. Grüs Pál Upsalában 1510-ben alapította a második nyomdát. Süderkjöping, Westeräs, Strengnäs városok voltak az elsőek, melyekben nemsokára nyomda működött. Norvégiában, Drontheim és Christiania bírták az első nyomdát. A dánok első nyomdája Kopenhágában 1490-ben Gottfried af Ghemen által nyitattatott meg. A nyomdászat itt is gyorsan terjedt el, úgy hogy Ripen, Aarhuus, Wiborg, Roeskild, Uranienburg, Helsingör, Frederiksstad, Soroe, Kiel, Flensburg városok rövid idő eltelte után bírtak nyomdákat. Island szigetén a nyomdászat Areson püspök által Holum városában 1531-ben honosított meg.

A lengyelek első nyomdája 1491-ben kezdett Krakkó városában működni. A lengyel nyomdászat terén eleinte a zsidók játszottak nagy szerepet, kik közül Prostiz Isak-Ben-Aron

különösen kitűnt. Szintén zsidók által nemsokára Zamoiskban, Lublinban, Brzescben, Posenben, Wilnában alapítottak nyomdák. Warsóban az első nyomda 1625-ben nyitott meg. Ostrog és Lemberg híres nyomdászokkal bírtak, kivált Lemberg, hol Bernhart Mátyás nyomda-műhelyt nyitott. Oroszország könyvszükségleteit Krakkó, Prága, Wilna, Velence, Nieswicz, Tübingen, Urach s más városok nyomdái szolgáltatták. Az első nyomda Moskvában 1553-ban alakult. Ezen nyomda egy háború alkalmával tönkre ment. Péter cár, a nagy, a nyomdát újra helyreállította s ezáltal alapította a moszkvai synodal-nyomdát. Pétervárott az első nyomda 1712. körül kezdte működését. Idővel egymásután alakult új nyomda és pedig Mohilew, Romanoff, Vuteinskoi, Riga, Dorpat, Abo, Delskoi, Iverskoi, Kneuskoi, Reval, Urnan, Pernau, Narwa, Mitau, Charkow és Odessa városokban.

Törökországban a nyomdászat gyakorlása halálbüntetés mellett tiltva volt. Mindazonáltal titkon nyomattak könyvek, és pedig zsidók által. Csak III. Achmed uralkodása alatt sikerült Efendi Ibrahim utánjárása által az engedély megnyerése, hogy nyomdát nyithassanak. Dolmabahdsche, Belgrad, Adrianopel, Jassy, Salonichi voltak az első városok, melyben a nyomdászat meghonosult. Görögországban a nyomdászat zsidók által már a 16. században meghonosított. Korfuban csak a jelen században, 1817-ben, nyit meg egy nyomda. Jelen-tékeny nyomdák voltak Hydra, Athén, Korint, Napoli di Romania, Missolunghi és Patrasban.

Roccha Angelus állítása, hogy a táblákkal nyomás a chinaiaknál már 300 évvel Krisztus születése előtt ismeretes lett volna, megcáfoltatott először Couplet által, ki 1659-ben mint hittérítő tartózkodott Pekingben, újabban pedig Remusat Abel és Morrison Róbert által, kik szerint ezen találmány a 10-ik századba vihető vissza. A nyomás náluk még mai nap is olyan, mint feltalálásakor, bár előttük az európai államokkal érintkezés folytán az itt dívó nyomtatás ismeretlen nem igen maradhatott. Jezsuita hittérítők már a 16. század vége felé bírtak Pekingben titkos nyomdákat.

A jezsuita hittérítők alapítottak Japanban is nyomdákat. Nagasaki a 16. század végével már bírt nyomdát és a fővárosban, Jeddóban, 1785. óta nyomtatik európai rendszer szerint. Valamint China és Japanban, úgy Kaschmirban, Thübetben és Kabulban a fatáblákkal nyomás századok óta ismeretes és még ma is használtatik. Az európai nyomdászat a portugálok első letelepedési helyén, Goaban, jezsuiták által, a 16. század közepe táján honosított meg. Tranquebar egy londoni társaság által kapott egy teljes nyomdakészletet, valamint Ambalacate 1577-ben a jezsuiták által. Kalkuttában a híres Sanskrit-kutató Wilkins Károly által honosított meg 1778-ban. Serampore 1800-ban kapott nyomdát dr. Careytól. Madrasban már 1772, Bombayban 1792 óta létezik nyomda, javítva azonban csak 1812–1816-ban hittérítők által lett.

Hátsó-Indiában 1808-ban keletkezett nyomda s terjedt el nemsokára. A 17. században keletkezett Batáviában nyomdaműhely. Sumatrán Benkulen volt az első nyomdával bíró város. Ceylon szigetén az első nyomda 1737-ben, Amboinában 1815-ben keletkezett nyomda angol hittérítő által. A filippini szigeteken Manila nevű város bír állítólag 1590 óta nyomdát.

Perzsiában a nyomdászat terjedésének némi gátot vetett azon előítélet, mely nem tűrte, hogy egy szent könyv, másképen mint kézírással, sokszorosíttassék. Csak 1820-ban sikerült a korona örökösnek Mirza Abbasnak két nyomdát alapítani és pedig egyet Teheranban, a másikat Tabrisban, melyek azonban nem igen fejlődtek.

Syriában a Libanon kolostorai s nevezetesen Kaschaya 1610-ben szolgáltatta az első könyvet s állítólag Damaskusban a zsidók által még egynehány évvel előbb. Ugy szintén Aleppo és Beirutban 1706 óta működik nyomda. Mar-Hanna kolostorban 1732-ben a melchita pap Abdallah Ben Zacher alapított nyomdát.

Az ázsiai Oroszországban Sarepta bírta az első nyomdát, melyet a londoni Biblia-társulattól hittérítői célokra kapott. Astrachan 1815-ben kapta első nyomdáját. Karaszban 1802-ben nyomtatott különféle mű hittérítők által. A század kezdetében Kasanban is nyitattott nyomda; úgy szintén 1808-ban ugyanott egy török nyomda is alakult, s azok száma később szaporodott miután 1804-ben egyetem alakult. Jelenleg a nagyobb siberiai városokban, mint Tomsk, Jenisseisk és Irkutskban vannak nyomdák.

Amerikában Mexico bírta az első nyomdát, melyet állítólag egy német, Cromberger vagy Kronberger János alapított 1544-ben. A délamerikai államokban Lima már 1584-ben jezsuiták alapítása folytán bírt nyomdát; ugyanazok által Puebla és Guito 1612-ben. Puebla de los Angeles 1639, Tlascala 1650 és Brasiliában a 16. század kezdetével hihetőleg jezsuiták által alapítottak nyomdák. Buenos Ayres 1789-ben, Montevideo 1807-ben kaptak nyomdákat. Paraguayban és Santa Maria Mayorban jezsuiták voltak a nyomdászok. Asuncion csak a 19. században kapott állandó nyomdát. Előbb mint Észak-Amerikában a nyugatindiai szigeteken honosult meg a nyomdászat és Hayti a 17. században bírt nyomdát. Franciák nyitottak nyomdát Port au Princeben 1740-ben, Cap Francaisben 1791-ben és Cayesben. Nyugat-India egyéb nevezetes nyomdái Kingstonban Jamaicán 1720, Bridgetown Barbadoson 1730, Basseterre St.-Christophon 1748, Christianstadt St.-Croixon 1770, Montego Bayban Jamaicán 1775, St.-George a Bermuda csoporton 1783, Havannában Cubán 1787 és St.-Pierrenben Martiniquén 1808 óta léteznek. A brit gyarmatokban Halifax városa 1766-ban kapta az első nyomdát, úgyszintén Quebec és Montreal 1775-ben bírtak nyomdát. Az észak-amerikai egyesült államokban Massachusettsben létesült nyomda. Glover József hitszónok tekinthető az észak-amerikai nyomdászat atyjának; nyomdakészleteket Londonból hozott magával, de útközben meghalt. Özvegye a nyomdát 1638-ban Cambridgeben állította fel, vezetését Dage Jánosra, majd Green Sámuelre bízva. Bostonban Foster J. létesítette az első nyomdát 1676-ban. Philadelphiában 1658-ban Bradford W. alapította az első nyomdát. Uj-Yorkban ugyancsak Bradford, 1693-ban. Kaliforniában San-Francisco városa 1846-ban kapta az első nyomdát.

Afrikába illetőleg Egyptomba I. Napoleon hozta be a nyomdászatot, Kairóban 1798-ban. Ugyanezen időben Alexandriában is nyílt meg egy nyomda. Algirban 1830-ban alapítottak az első nyomda; Tunisban 1838-ban; Tripolisban 1827-ben. Nyugot-Afrika San-Salvador és Leonda de San-Paulo állítólag már a 16. században bírt nyomdát, melyet portugálok alapítottak. Bourban szigete 1821, Mauritius 1833, Madagaskar 1825 és St.-Helena Napoleon tartózkodásakor kaptak nyomdákat.

Ausztráliába 1795-ben küldött az angol kormány nyomdakészletet. Sidney 1802-ben kapta első nyomdáját.

Látjuk tehát mint terjedt el a könyvnyomtatás, a művelődés történetében ezen egyike a legnagyobb hatású és korszakot alkotó találmánya.

Ezen az általános nyomdászatot tárgyaló rész után áttérünk a magyarországi nyomdászatra, mely mint látni fogjuk egyike volt az első államoknak, melyben a nyomdászat meghonosult és működött.

Nálunk Magyarországon az első nyomdát a 15. század második felében találjuk.

A műveltség terjedésével s kivált a budai egyetem felállításával egy nyomda létesítése igen szükségessé vált. Ezen segítő Geréb László, budai főpap és alkancellár, Hess Andrást Velencéből Budára hívta, ki is 1472-ben az első nyomdát alapította.

Hess András első könyve mit nyomtatott a „Chronicon Budense” című könyv volt. A könyv végén található jegyzés szerint ezen könyv még 1472-ben befejeztetett; hogy Hess mely

könyveket nyomtatta, vagy hogy egyáltalán nyomtatott-e még valamit, azt nem tudjuk. Hess életéről is igen keveset tudunk, sőt még halála idejét sem.

Az első magyarországi nyomda állítólag Hess András halálával szűnt meg, míg mások azt állítják, hogy elemi csapás által ért véget, mert különben Hess halála után lehetett volna a nyomda folytatására, egy vagy más külföldön élő magyar nyomdászt felkérni.

Ezen megrongált eszközöknek azonban nem akadt vevője, úgy tehát ezen első nyomda rövid működés után végkép széteszlott. Ezen fontos találmány nélkül nem lehettünk; s csakugyan rövid idő múlva 1484-ben alapította Kirchmi Feger Tibold nyomdáját Budán. Feger műhelye tíz évig működött, s 1494-ben, hihetőleg Feger halálával a nyomda megszűnt.

Ezek voltak a magyar nyomdászat kezdeményezői. A mostoha idők végett azonban majdnem egy fél századig kellett várni, míg végre is egy új nyomda alapított.

Erdélyben a nyomdászat terén a kezdeményező Honter János volt. Ő ugyanis Kolozsvárott 1533-ban alapított egy nyomdát. Honter János az unitárius egyházban mint hírneves hittérítő, a társadalomban mint jeles törvényszerző és mint erdélyi első nyomdász, maradandó nevet szerzett magának.

Hosszú volt az idő, a melyben Magyarországnak nem volt nyomdája. Ezen szünetnek gr. Nádasdi Tamás vetett véget, mert 1536-ban Sárvárott, Vasmegyében, egy nyomdát alapított. Ezen nyomdát először Sylveszter János, később Abádi Benedek vezette; utóbbi a nyomdászatot Krakkóban tanulta volt.

Abádi életéről keveset tudunk s mint Bod Péter „Magyar Athenás” című művében mondja: „...keveset lehet róla tudni; eredetét hol és kitől vette, hivatalát hol és micsoda viszontagságok között folytatta? Illő mindazáltal, hogy neve jó emlékezetben maradjon, mert ez volt, a ki legelsőbben Magyarországon az istennek új testamentomi sz. beszédét magyar nyelven kinyomtatta Silvester (Erdősi) János fordítása szerint Ujszigeten 1541. Nádasdi Tamásnak, akkor Horvátországi bánnak költségével. Annakutánna ment tanulni a Németországi iskolába, nevezetesen Witebergába 1543. írta nevét a tanulók közé. Onnan a magyar földre visszajövén, hol lakott s mit cselekedett? azt igen eltemette a feledékeny régiség. Ugy látszik mindazáltal hogy nagyobbára a Baranyaságon forgott.”

A könyvek, melyek Abádinál nyomattak, kivitelben, az akkori időkhöz képest, hibátlanok voltak. Abádi külföldre utazása után a nyomda létezett-e, vagy hogy Abádi magával vitte-e, az bizonytalan. Szokásban volt ugyanis, hogy egyes reformatiót hirdető papok nyomdát hordtak magukkal. Ilyen nyomda volt Bornemisza Péteré, Huszár Gálé, Honter Jánosé és Heltai Gáspáré, kikkel különben is később találkozni fogunk. Silvester egy előszavából kitűnik, hogy a nyomda Abádi elutazása után használatlanul állt.

Nádasdi Tamás 1549-ben ország bírása, politikai zür-zavaroknál fogva nyomdájáról megfeledezett. Nádasdi 1562-ben meghalt; örököse, fia Ferenc, a nyomdát csak 1602-ben használta ismét, mivel egy könyvet nyomtatott. Hogy ezen nyomdából került-e még több könyv is, azt nem tudjuk.

A XVI. század második felében, midőn már egynehány könyvárus is volt, egy nyomda felállítása, mely a szükségleteket fedezhette volna, szükségessé vált. Az akkori könyvárusaink, mint Kirchmi Feger Tibold, Rüm György, Paep János, Kaym Orbán, Heckel István, Schaller Jakab, Milcher Mátyás és Mürer György, kik nagyrészt Budán laktak, miután a nyomdászat még nem volt kellőleg kifejlődve, kényszerítve voltak a kapott kéziratot a külföldre küldeni, hogy nyomják. Talán hazai nyomdász is megtette volna, de nem igen versezhettek, az akkoriban már a fejlődés egy bizonyos fokán álló német könyvnyomdászattal.

Aránylag a legtöbb magyar munka Krakkóban Vietor Jeromosnál, s ennek halála után Strikoviabeli Lázárnál nyomtatott; azon kívül Bécsben, Baselban s más városokban.

Krakkó kifejlődött nyomdászata által művelődés történetünknek meglehetősen erős eszköze volt. Szabó „Régi magyar könyvtár” című művét átnézve, látjuk, hogy a XII. század végéig 20 magyar írótól vagy magyar nyelvű könyv nyomtatott.

A nyomdászat határozottan nyert a reformáció terjedésével. Helyesen jegyzi meg Ballagi műve 28. l. (A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. Budapest. 1878):

„Nyomdászat és reformatio, bensőleg egyesülve, közös erővel vágták szét az emberi szellem szabad szárnyalását lenyűgöző bilincseket. A nyomdászat önmagában véve, mindaddig úgyszólván öntudatlanul harcolt a saját visszaélései által megviselt papismus, s az összes középkori államszervezet ellenében, hasonlítva a delejtűhöz, mely bár nem látja a révpártot, de oda mutat. A határozott, irány adó jelszót Luther mondja ki, s élére áll a forradalmi romboló iránynak, hogy a romokból új épületéhez szilárd anyagot nyerjen.

A wittenbergi barát fölemeli szavát a biboros halandók ellen. S mintha az ó-rege Aeolusa volna, éles, csiszolatlan hangja mint a szélvész kél körülra egész Európában, hogy megtisztítsa a levegőt. Kitörése durva és sértő volt; mert a sokáig elfejtett érzések, ha egyszer tolmácsolóra akadnak, nem is találhatnak sima kifejezést; mert az addigi ebi alázat az öntudatra ébredő emberi érzés gyorsabban váltotta fel, mintsem felszínre ne hozta volna mindazt, a mit félelmeden át maga alá temetett, a gyanút, elkeseredést, az átkokat.”

A reformációval mintegy új korszak állott be. Iskolák alapítottak, melyeknek könyvekre volt szükségük, miáltal a nyomdászat mindinkább szükségesebb és nélkülözhetetlenebb lett. A reformáció általános lendületet adott a dolgoknak. A nálunk is nagy hamar elterjedt protestantismus, hogy annál sikeresebben működhessen, saját nyomdát alapított Nagy-Szebenben, 1529-ben, mely nyomda azomban rövid idő múlva megszűnt.

Brassóban 1534-ben alakult egy új nyomda. Ezen nyomdát Honter János alapította, ki brassói lelkész volt; az eszközöket Honter a külföldről hozta magával.

Ekkor mintegy szünetelt a terjedés, mert 1542–1550-ig nem volt Magyarországon nyomda és a könyvek ismét külföldön, nevezetesen Krakkóban nyomattak.

Míg nálunk Magyarországon a nyomdászat ez időben szünetelt, addig Erdélyben Heltai Gáspár az akkori idők egyik legnagyobb nyomdáját alapította, és pedig az ország központjában, Kolozsvárott, 1550-ben.

A „Siebenbürgische Quartalschrift” IV. folyamában, 1795-ben, megjelent egy ilyenmű értekezés „Von den alten Buchdruckereyen der sozinischen Glaubensverwandten, oder sogenanntes Unitarier in Siebenbürgen,” melyből átvesszük Heltai életrajzát.

„Heltai Kolozsvárott a reformáció ügyében, mely 1540-ben létre jött, nagy szerepet játszott. 1533-ban Wittenbergában a teológiát tanulta s tanulmányai végeztével, 1535-ben visszatért hazájába. Honter János példájára egy nyomdát alapított és előnyei által népünk és nemzetünk egyik legtiszteltebb férfiai közé tartozott. Története érdekes, de nem egész tiszta. Születési helyéről, szüleiéről semmi határozott adatot nem találunk, hogy szász volt, az kétséget nem szenved, mert nem hitták volna őt meg a kolozsváriak 1577-ben plebánosuknak; fia, a számtanban, melyet írt, nem így szólt volna: „Megbocsásd, olvasó, a hibákat, mert én nem vagyok magyar” és maga sem lett volna plebános, ki 1568-ig az istentiszteletet szász anyanyelvén mondta. A templomkönyvek s a legtöbb írók őt Heltau városból származtatják. 1545–1560-ig Kolozsvárott plebános volt, előrehaladt kora végett ez állásáról lemondott. Heltai később maga is, nemcsak hogy vallotta, de buzgó hirdetője is volt Dávid Ferenc vallásának; idővel városi predikátor lett.

Vajon volt-e Kolozsvárott nyomda Heltai Gáspár előtt? – az bizonytalan. Martinuzzi kardinalis Kolozsvárt pénzbírságra ítélte, mert új plebánosuknak megengedték, hogy a bibliai könyveket magyar fordításban adhassa; Heltait e parancs nem csüggesztette el, mert mint tudjuk, huszonkét évig szorgalmasan szolgálta az irodalmat, számos, nagyrészt theologiai művet írva vagy fordítva.”

Heltainál társul Hoffgreff György volt. Heltai és Hoffgreff csak három évig voltak együtt, midőn is Heltai vezette tovább a nyomdát egy ideig. Míg Heltai és Hoffgreff vezették a nyomdát, mely már a fejlődés némi jeleit mutatta, nagobbára magyar könyvek nyomattak; midőn ismét Hoffgreff, mintegy hat évig maga igazgatta a nyomdát, ez idő alatt nagobbára latin munkák nyomattak. A nyomda vezetését 1559-ben vette át ismét Heltai.

Heltai viszontagság teljes életét 1574. körül fejezte be, a mi kitetszik következőből: „Chronica az Magyaroknac dolgairól” című művet kezdett meg nyomni, melynek címlapján áll „Colosvárot Végeze Heltaj Gáspárné. A . 1. 5. 7. 5.” a miből kitűnik, hogy Heltai a könyv megjelenésekor, 1575-ben, már nem élt.

Az öreg Heltai halála után annak özvegye mintegy hat évig vezette a nyomdát. Az öreg Heltai nyomdájában Gáspár nevű fia is tanulta a nyomdászat mesterségét.

A fiatal Heltai nemcsak ügyes nyomdász, de a társadalom terén is tisztos helyet foglalt el, ő ugyanis városi bírós volt. A fiatal Heltai halála után a nyomda, összes készleteivel, örökösei kezébe jutott. Ezen örökösök 1644-ben a református hitre tértek át, miáltal idők folytával a nyomda is a reformátusok kezébe került.

Erdélyben a protestantismus mind inkább erősült, úgy hogy egy néhány új nyomda alakult, melyek existenciája biztosítva volt, miután nagyrészt theologiai könyveket nyomtattak s azoknak akkoriban némi nemű kelendőségük volt.

Heltain kívül Wagner Bálint nyitott Brassóban 1549-ben egy nyomdát, melyről azonban igen keveset s csak annyit tudunk, hogy 1557-ben megszűnt.

Heltai halála után az unitárius hitközség egy nyomda hiányát érezte; s kivált a kolozsvári hitközség, mely ez ügyben csakugyan kezdeményezett. Gyűjtéseket rendeztek a felállítandó nyomda számára. Ezen gyűjtések azonban sokáig tartottak s aránylag igen kevés jött be. Ekkor megérkeztek a nyomdai eszközök s utoljára tétetett kísérlet a gyűjtésben s némileg eredménnyel, mert a nyomda 1696. közepén fel is állított Kolozsvárott.

Ezen nyomda csak húsz évig volt a kolozsvári hitközség birtokában; ugyanis 1716. március 30-án nemcsak templomuk, plebániájuk és az azokkal összekötött jószágukat, de nyomdájukat is elkobozták.

Az unitárius vallás felekezet mindinkább terjedvén, felállított egy új nyomdát Gyulafehérvárott, melynek vezetésére Hoffhalter Rafael nyeretett meg, az akkoriban már híres bécsi nyomdász, ki működését 1567-ben meg is kezdte. Hoffhalter, eredeti neve Skrzetuski lengyel születésű vándor nyomdász volt s Bécsből jött be Magyarországra.

Hogy ezen nyomda az unitárius hitfelekezet összműködése által vagy pedig akkori legnagyobb és királyi védelmezőjük, II. János király által alapított, nem állíthatjuk bizton.

Hoffhalter az utolsó években, mielőtt Erdélybe hivatott volna, Bécsben nyomdász volt s protestansok titkaiba be volt avatva. Később, hogy az üldözéseket kikerülje, Debrecenbe ment. Itt munkába vette a biblia első magyar fordítását, s a munka megjelent, a nyomdászat szempontjából meglehetősen hibátlanul.

Hoffhalter 1568. körül halt meg. Halála után a nyomdát fia Hoffhalter Rudolf, majd özvegye s később Vagner Gergely vezették. Hoffhalter nyomdája egy néhány városban működött és

pedig Gyulafehérvárott, Debrecenben, Nagyváradon, Nedőczen és Alsó-Lendván és végül ismét Nagyváradon.

Az unitáriusok ügye a theologiai viták rossz kimenetele által más fordulatot vett, úgy annyira, hogy a fejedelem egy rendelete következtében elvesztették templomukat, iskolájukat, plebániájukat és könyvnyomdájukat; a jezsuiták bejöttek Erdélybe és először Gyulafehérvárott és Kolozsvárott megtelepedtek és a nyomdákat is elfoglalták.

Karádi Pál alapított Abrudbányán egy nyomdát. Karádi előbb unitárius pap, később püspök volt. Hogy meddig létezett ezen nyomda, azt nem tudni.

Egyáltalán ezen időben a nyomdák mind igen rövid létűek voltak, de nem is igen lehettek állandók a nyomdák, mert egyes hittérítők magukkal hordták nyomdakészletüket egyik városból a másikba.

A nyomdászat hátrányára az is volt, hogy nem volt posta, ujság, miáltal elkészített műveiket terjeszthették volna.

Magának a nyomdásznak kellett tehát az országot bejárni, egy vásárról a másikra, hogy könyveit eladhassa. Érdekesen írja le Ballagi (i. m.) egy akkori nyomdász életét:

„A kor szokása, hogy a kész könyvet helyébe kell vinni a vevőnek, s a nyomdász vagy megbízottja nyakába veszi az országot, törődve, nélkülözve jár nemesi portáról nemesi portára úton útfélen tudakozódva a városokról.

Valódi szerencse, ha valahova, épen jókor, vásár idején érkezik. Ilyenkor, ha van ismerőse, ahhoz száll, s kimegy a vásárba vevőt fogni. Ha nincs jó barát, ismeretlenül nem állit be a paphoz ládáival és batyujával, hanem akkor is kimegy a vásárba az árusok közé.

Látjuk, minő – jobbra érdemes – buzgósággal teríteté ponyváját, majd kipakolja készletét s ajánlja fünek fának, sajtója néhány darabból álló termékét. Időnkint el-elzavarja a bámész csoportokat, a köznépet, mely nagy szemeket mereszt a még sohasem látott új módi portékára. Arca kiderül midőn a tömeg közt, hosszú fekete talárjuk után ítélve papokat s tanítókat lát feléje közeledni. Beszélgetésbe bocsátkozik velök s megered a vita, hittudományi kérdések, azon kor legnagyobb kérdései fölött.

A beszéd rátér az ajánlott művekre. Dicséri minden, de annál kevesebb veszi, egy résznek nincs rá anyagi ereje, más rész drágálja, mert felesége ott van a sarkában, s már kiszemelte a szomszéd szücsnél azt a bárány prémes fekete mentét, melyben is születése napján kíván megjelenni a szentegyházban. Eljár az idő, oszlik a sokadalom, s a minden-es-nyomdász potomáron engedi át egyetlen kincsét, a miből élnie kell. S megy az örök-vándor, tovább elégedetten, mert vele van egyetlen talizmánja: az a boldogító önérzet, hogy az úrnak tetsző világosságot terjeszti.

Isten csodája, s egyedül s vallásos lelkesültségből magyarázható ki, hogy nyomdászatunk ekkoriban annyira is mehetett, a menyire tényleg haladt.”

1558-ban Huszár Gál református prédikátor Magyaróvárott és 1561-ben Debrecenben alapított nyomdát. Ezen utóbbi nyomda nem volt sokáig birtoka, mert mintegy könyv címéből láthatni, 1563-ban Török Mihály nyomtatta, a ki ugyanis e nyomdát átvette.

Huszár Gál Komjáton és Semptén is nyitott nyomdát, mi kitűnik egy könyve címlapjából, melynek „Nyomtatasa Comiatin keszdetet Huszar Gal által, vegeztetet Sempten. Mind szent huanac elsoe napian enni esztendoebe 1573.” Károly Gy. Hugó („Abaújmegye XVI. századbeli műveltség történelméből” című művében) állítja, hogy Huszár Kassán is alapított nyomdát, mely azonban H. üldöztetésénél fogva nemsokára megszűnt.

Huszáron kívül Bornemisza Péter, ág. ev. superintendens bírt nyomdával az 1573–1584-ig terjedő években és pedig Semptén, Detrekőn és Rárbokon. Bornemisza Péter ezen kor egyik legtevékenyebb írója volt a vallási irodalom terén.

Debrecenben 1570-ben Komlós András alapított egy nyomdát, működéséről keveset tudunk; hogy meddig működött, – bizonytalan. Úgyszintén Wintzler Márton Szebenben, 1575-ben kiról nem tudjuk működési idejét.

Frautlinger Gergely Szebenben 1576-ban alapított egy nyomdát, melyről azonban nem tudni, hogy meddig működött.

Pápán Huszár Dávid bírt egy nyomdát, melyet 1576 vagy 1577-ben alapított. 1577-ben Pápán saját sajtóján két könyvet nyomtatott. Némelyek ugyan azt állítják, hogy nem Huszár volt az első nyomdász Pápán, de miután sem nyomtatványt, sem nyomdát határozottan nem ismerünk, mégis Huszárnak kell az elsőséget engednünk, hogy ő alapította az első pápai nyomdát.

A legelső munka, mit Huszár nyomtatott, a heidelbergi Káté első magyar fordítása volt.

1577-től 1624-ig nem találunk innen kikerült nyomtatványt, miből következtetni lehet, hogy ezen időben szünetelt s csak említett évben kezdte meg ismét működését.

Egy új nyomdát nyitott Manlius János Batthyáni Boldizsár engedelméből Német-Ujvárott 1582-ben. Manlius, mint Németh János értekezésében („Az első könyvnyomtató műhelyről Magyarországon a mohácsi veszedelem után”; megjelent a Tudományos Gyűjtemény 1817. folyam VIII. füzetében, 53. l.) mondja, vándorló ember volt, s dacára annak, hogy több mint húsz évig tartózkodott Magyarországon, de magyarul nem tudott. Német-Ujvárott 1597-ig állott fenn nyomdája; volt azonban Monyorókeréken is nyomdája az 1590–91 években, továbbá Német-Sitzen 1591-ben. 1597-ben német-ujvári nyomdájával Német-Kereszturra költözködött, hol 1604-ig tartózkodott.

Telegdi Miklós, esztergomi nagyprépost és magyar író, 1577-ben Nagyszombatban alapított egy nyomdát, megvéve a bécsi jezsuitáknak 14 év óta tétlenségben heverő nyomdáját. Telegdi 1586-ban meghalt s a nyomda az esztergomi káptalan birtokába ment át. Forgách Ferenc, az esztergomi érsek, a nyomdát 1592-ben a jezsuitáknak adományozta.

Felső-Magyarországban Bártfán Gutgesell Dávid alapított egy nyomdát 1579-ben. Gutgesell ezen nyomdának 1598-ig volt birtokosa, mely évben Klösz Jakab vette át. Ennek halála után a nyomda a város birtokába ment át.

Klösz Jakab Lőcsén is alapított egy nyomdát. Ezen nyomdát később Schultz Dániel, majd Brewer (Breuer) Lőrinc bírták.

Ezen kor egyik legnagyobb nyomdásza Mantskovit Bálint volt.

Thurzó Elek Galgócon nyomdát alapított 1581-ben, melybe vezetőül Mantskovit helyeztetett. Itt azonban csak rövid ideig volt. Innen Vizsolyra jött és itt letelepedett. Mantskovit hihetőleg Lengyelországból származott át hozzánk és Krakkóban tanulta a nyomdászatot.

A galgóczi nyomdának első terméke 1582-ben látott világot; ezen nyomda 1585-ig működött, mely évben Mantskovit Vizsolyra tette át nyomdáját. Működött 1605-ig.

Szintén új nyomdát találunk Brassóban, hol Greus György 1583-ban alapított egy nyomdát.

Csáktornyai János Debrecenben alapított egy nyomdát 1591-ben, mely azonban már 1593-ban megszűnt.

Nagyobb nyomdakészlettel bírt Faber Bonaventura, ki szintén vándor-nyomdász volt, s Szervesztán 1591-ben nyitott egy nyomdát. Faber a nyomdát 1598-ig bírta, mely évben meghalt, azt az örökösökre hagyva.

Erdélyben ez időben új nyomda alakult s pedig Fabricius Jánosé Szebenben 1598-ban. Ezen nyomdáról alig tudunk valamit, de még működése idejét sem.

Erdélyben Fabricius János Szebenben 1598-ban nyitott nyomdát.

Meg kell említeni továbbá egy kis nyomda alapítását, Zeissel Nikodemus által. Az alapítási és működési idő ismeretlen.

A tizenhetedik század beálltával a nyomdászat is mindinkább terjedt.

Új nyomdát alapított Pozsonyban ezen időben Forgách bibornok 1610-ben; ezen nyomda azonban nem sokáig állott fenn, mert 1644-ben a nyomda nagy része a nagyszombati nyomdával egyesült. A megmaradt eszközökből Pozsonyban Gründer Gottfried alapított egy nyomdát. Továbbá Farkas Imre Keresztúrott és Fischer János Kassán, mindketten 1610-ben nyitottak új nyomdát, egyik sem működött azonban sokáig, mert mindkettő 1618-ban megszűnt. Úgyszintén Szebenben 1615-ben Thiló Jakab alapított egy nyomdát, mely azonban rövid működés után 1619-ben megszűnt; Schultz Dániel Lőcsén 1617-ben, mely nyomda tíz évi működése után 1626-ban megszűnt.

A század kezdetében Lipsiai Rhéda Pál nyitott egy nyomdát Debrecenben, illetőleg Csáktornyai János nyomdáját átvette.

Az öreg Lipsiai 1620-ban meghalt s a nyomda Pál és Péter fiai birtoka lett. Ezen nyomdát a két testvér 10 évig bírta, midőn is 1630-ban Debrecen városa a nyomdát megvette. Ezen nyomda vezetését a város eleinte Karancsi György, később Rozsnyai János, s e kettő után Töltesi Istvánra bízta. Töltesi István 1681-ben a külföldre utazott, Debrecen városa költségén, a betűöntés és metszés megtanulása végett. Töltesi visszatérve hazájába az általa készített betűket a város tulajdonává tette.

Töltesi halála után Kassai Pál, majd Vincze György vezették a nyomdát; a fáradhatlan Kassai az 1704-ben az ott táborozó német sereg által elpusztított debreceni nyomdát újra felállította. Utódja Miskolczi Ferenc alatt, a nyomda 1719-ben ismét a lángok martaléka lett. Miskolczi után Viski Pál, Margitai János, Pándi János és Forró István vezették a nyomdát, így multak az idők, midőn 1790-ben újra leégett a nyomda, Huszti Riskó Sámuel azt azonban újra felépítette, kinek munkálkodása által, és később Szigethi Mihály vezetése alatt újabb lendületet nyert.

Egy új nyomdát találunk Gyulafehérvárott, melyet 1620-ban Bethlen Gábor alapított, vezetését Válaszuti András és azután Mezleni Mártonra bízva. Rákóczi és neje e nyomdának új lendületet adott. A nyomdát később Lignicei Effmurt Jakab, majd Brassai Major Márton vezették, kik alatt a nyomda virágzásnak indult.

Nagyobbszerű nyomdát nyitott Pápán 1626 körül Szepesváralyai Bernard Máté. Szepesváralyai Huszár Dávid, pápai nyomdász készleteit vette át, melyek hihetőleg Huszár halála óta használatlanul heverték. Szepesváralyai halála után a nyomda megszűnt. Hogy az eszközök hova lettek, azt nem tudni.

Három kisebb nyomda alakult s pedig Kolozsvárott Makai R. János által 1621-ben és ugyancsak Kolozsvárott Szálvani András által 1624-ben; továbbá Pozsonyban Rikesz Mihály által 1621-ben.

Felső-Magyarországban Brewer (Breuer) János bírt egy nyomdát Lőcsén, melyet Klösz Jakab alapított. 1624-ben kezdte meg működését. Ő a nyomdászatot sikeresen fejlesztette, úgy hogy

nyomdája nevezetes volt. 1664-ig vezette a nyomdát, mely évben ugyanis meghalt, s a nyomdát fia Samu 1665–1698-ig, majd özvegye 1699-től 1704-ig, azután az örökösök bírták a nyomdát. De azok úgy látszik nemsokára kihaltak, mert 1709-ben már nem létezett a nyomda; a nyomdakészletek hihetőleg elpusztultak.

Az erdélyi nyomdák száma az 1630-as években kettővel szaporodott, melyek közül az egyik, mely Abrugius György által Kolozsvárott 1635-ben alapított, nem működött sokáig, csak 1638-ig, s nem is volt oly nagy, mint az, melyet Pistorius Márk Szebenben 1634-ben alapított. Pistorius nyomdája 1650-ig működött.

A magyarországi nyomdák száma is megszorodott. Fodorik Menyhért ugyanis Debrecenben 1633-ban egy nagyobb szerű nyomdát nyitott, melyet 1651-ben bekövetkezett haláláig bírt; továbbá Scholtz Dániel, lőcsei nyomdász özvegye, 1633-ban Kassán; Wocalius Venczel 1640-ben Trencsénben, melyet csak 42-ig bírt, midőn meghalt s a nyomdát özvegye vette át, de rövid idő múlva megszűnt. Szenczi Kertész Ábrahám egy nagyobb szerű nyomdát nyitott 1640-ben Nagyváradon. Szenczi Kertész Ábrahám született a tizenhetedik század első tizedében Tordán, Erdélyben, nemes birtokos családból. Mint tudományos pályára készülő ifjú, az akkori szokás szerint a külföldi egyetemet látogatá, s Leydenben, a theológiára úgy sem lévén valódi hajlama, csakhamar a nyomdászattal kezdte foglalkozni.

Az akkori igények szerint be lévén avatva a szedés és nyomás titkaiba, hazajött és 1640 előtt még, némely buzgó honfiak segélyezésével Belgiumban betűket készíttetvén, azokkal Nagyváradon egy új könyvnyomdát alapított.

Az akkori időben, hol mindúntalan török, tatár vagy német portyázók megtámadásainak és nagyobb hadjáratoknak volt Nagyvárad kitéve, képzelhető, hogy Kertész Ábrahám nyomdai működése is mindúntalan akadályozva lőn, amíg végre 1660-ban a törökök egészen elfoglalván Váradot, kényszerűlve lőn onnan végkép elköltözni. Épen akkor volt legelterjedtebb műve sajtó alatt: a „Szent Biblia”. Kolozsvárott azonban, hová a törökök elől sajtójával és a megkezdett Bibliának iveivel együtt menekült, nem sokáig tartózkodván, állandó lakását Szebenbe tévé át, ahol 1667-ben munkás életének vége is szakadt.

Utóda nem lévén, nyomdája a fiscusra szállt; és később Apaffy Mihály fejedelem által a kolozsvári és nagy-enyedi ref. collégiumoknak ajándékozott; végre pedig kijavíttatván, Tóthfalusi Istvánnak oly föltétel alatt lőn rendelkezésére bocsátva, hogy azt élte fogytaig díj nélkül használhassa.

Szenczi munkái különösen szépmetszésű betűk és tiszta nyomás által tűnnek ki az akkori nyomtatványok között.

Kisebbszerű nyomdák keletkeztek, mint Hermannus Mihályé Brassóban 1644-ben, megszűnt 1691-ben; Benjamin Lőrincé Trencsénben 1648-ban, 6 évig működött; Akantisz Zakariásé Pozsonyban 1648-ban; Weghelius Andrásé 1650-ben Samarjában; Renius Györgyé Sárospatakon 1650-ben, hét évi működés után 1657-ben a nyomda Renius halálával megszűnt; Rozsnyai Jánosé, ki a nyomdakészleteket Reniustól megvette s 1658-ban megkezdte működését, megszűnt 1672-ben; Schneckenhaus Menyhérté Nagyszombatban 1655-ben; Schultz Tamásé 1656-ban Eperjesen; Cizek Nikodemusé 1657-ben Trencsénben; Lutherlé ugyancsak Trencsénben 1663-ban; Karancsi Györgyé Debrecenben 1664-ben, megszűnt 1673-ban; Dadan Jánosé Szolnán 1665-ben, fennállott 1698-ig; Tüersch Jánosé 1666-ban Kassán, rövid idő múlva meghalván, a nyomda vezetését özvegye vette át, megszűnt 1669-ben; Jüngling Istváné Szebenben 1666-ban, megszűnt 1684-ben; Sambuch Györgyé Bártfán 1668-ban; Byller Mátéé Nagyszombatban 1669-ben; Ericus Eriché 1669-ben Kassán; Faber Mihályé Pozsonyban 1676-ban; Rietnidler Mátéé Nagyszombatban 1676-ban; Sronszyk Mátéé ugyancsak Nagyszombatban 1681-ben; Bosytz Istváné Kassán 1684-ben; Némethi

Mihályé 1684-ben Kolozsvárott; Martius Miklósé Nagyszombatban 1687-ben; Hauck Andrásé Nagyszombatban 1689-ben.

Ezen század nyomdászai között első helyet *Misz-Tóthfalusi Kiss Miklós* foglalja el. Ő nyomdáját 1690-ben alapította Kolozsvárott.

Tóthfalusi Kiss Miklós született Szatmármegye Misztótfalu helységében. Tudományának alapját a nagybányai reformált tanintézetben vetette meg. Innen a nagyenyedi ref. kollégiumba ment, s tanpályájának bevégezése után a felsőbb gimnásiumi osztályok vezetésével bízták meg. Később a virágzó fogarasi iskola igazgatója lett. Főgyámola és pártfogója Horti István, előbb nagybányai, később fogarasi lelkész, végre erdélyi püspök volt.

S mint Hajdu Lajos értekezésében „Egy régi magyar nyomdász” mondja: „Kiss Miklós, mint a fogarasi iskola igazgatója, 350 tallért szerezvén, Hollandiát kereste fel, hogy ottan magát, akkori szokás szerint, a lelképásztori hivatalra kiképezze. Utazásával más cél is állott kapcsolatban. Az erdélyi ref. egyházak Amsterdamban ekkor szándékozták kinyomatni a magyar bibliát s Horti István püspök, pápai Páriz Ferenc, és mások azt óhajtották, hogy Kiss Miklós örködjék a kiállítás felett s igazítsa a nyomtatási hibákat. E megbízatás döntő volt életpályájának megváltoztatásában s ő más irányt adott munkásságának. A könyvnyomtatás megtanulására áldozta minden idejét. És erre szükség is volt, mert Erdély a könyvnyomdászokban ezen időtájon nagy hiányt szenvedett. 1681-ben harmincegyéves korában megtanulta a betüöntést, a metszésre (hat hónapra 200 frt fizetéssel) tanítót fogadott magának s rövid idő alatt oly bámulatos haladást tett, hogy tanítója kenyerét kezdé féltetni tőle.”

Tóthfalusi Hollandiában tanulta a nyomdászatot, betüvését- és öntést. A két utolsóban különös tökélyre vitte, úgy hogy külföldről is kapott megrendeléseket. Tóthfalusi visszakivánczolt azonban honába; s csakugyan vissza is tért, magával hozva az általa kinyomatott bibliát, melyet azután olcsó áron kellett adnia, ha épen valaki venni akarta, hogy bár az aranyos Zsoltárt egy tallér helyett tíz sustákon (hús garason), az aranyos bibliát tizenkét forint helyett ötön adta: e művek mégsem váltak kelendőkké – szabott áruk miatt; „mert ez a nemzet semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja meg, hogy mégis el ne kunyoráljon benne; úgy hogy, ha a bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné.”

Tóthfalusi nevezetes szerepet játszott; a mostoha idők folytán azonban az ő sorsa is fordult s öreg napjaiban a vallási üldözéseknek volt kitéve, míg végre tevékeny életének 1702-ben a halál vetett véget.

Tóthfalusi halála után a nyomdát és a betüöntődét az erdélyi református ekklezsia vette meg.

A 17. század végén, Tóthfalusi halála után új nyomdát találunk, még pedig egyet Friedl János Ádám által alapítva Nagyszombatban 1690-ben, megszűnt 1693-ban; Hermelius János által Szebenben 1691-ben; Dobner Sebestyén Ferdinand által 1692-ben Sopronban; Barth János által Szebenben 1693-ban, megszűnt 1744-ben; Seulerus Lukács által Brassóban 1693-ban mely 1696-ban és Vincze György által Debrecenben 1693-ban, mely 1700-ban megszűnt; Hörmann János András által Nagyszombatban 1695-ben, megszűnt 1703-ban; Polumszky Gáspár által Szebenben 1695-ben; és Kassay Pál özvegye Debrecenben férje halála után 1696-ban átvette a nyomda vezetését, de már a következő évben megszűnt.

A 17. század végére érve jellemzéséül Ballagi (i. m.) sorait hozzuk, melyben helyesen jegyzi meg, hogy:

„Tóthfalusival bezárul nyomdászatunk első, dicső korszaka. Nálunk közel háromszáz évig tartott azon időszak, melyben fejedelmek, főurak, főpapok vetélkedve pártfogolják, kegyeikkel halmozzák el a nyomdát.

A sajtó befolyása tetőpontján a világ új királynőjeként tiszteltetik, egyfelől bálványozva, másfelől gyűlölve, – mint ahogy a nagyhatalmakat szokás tekinteni. S valóban annak is tartják. Üdvözlük, mint új jótékony hatalmat, mely azért jelent meg a földön, hogy a világot kiragadjon a tudatlanság éjjeléből.

Férfiak a legjavából, mint Aldus, Estienne és Erasmus irataiban oly szép világításban bemutatott Froben, Abádi, Heltai, Tóthfalusi, lépnek a nyomdászok soraiba, kiknek lelkiismeretesen készített termékei vagy nagy sikert aratnak, vagy kárhozát a bérök. Középút nincsen.

Még a fékező rendszabályok, mint a censura s a királyi szabadság is, csak azt bizonyítják, hogy a koronás fők is tartanak az új hatalomtól, s szükségesnek látják azt amennyire lehet korlátozni, vagy a maguk javára fordítani.

Tótfalusi nálunk utolsó képviselője a dicsőített vagy üldözött, de mindenképp tudós és lelkesült nyomdászoknak. Utódai már egyszerűen üzletemberek, kiknek kezében a nyomda is többé-kevésbé üzleti céllá válik.”

Ha visszatekintünk a 17. század nyomdászatára, úgy látjuk, hogy az a fejlődés egy bizonyos fokát elérte. Teljesen szilárd alappal még nem bírt, mert igen mostohák voltak az idők.

Voltak a 17. században jeles nyomdászaink, mint lipsiai Rheda Pál, Szepesváralyai Bernard Máté, Breuer János, Fodorik Menyhárt, Renius György, Szenczi Kertész Ábrahám, Hermannus Mihály, Barth János, Dobner Sebestyén és Tótfalusi, kik iparkodtak vasszoralmuk által a magyar nyomdászatot fejlődésnek indítani. És meglehetősen terjedt is Magyarországon a nyomdászat, mert azt találjuk, hogy a 17. században Pozsonyban, Trencsénben, Kassán, Lőcsén, Nagyszombatban, Kolozsvárott, Szebenben, Sopronban, Fehérvárott, Keresztúrott, Csepregen, Debrecenben, Brassóban, Nagyváradon, Gyulafehérvárott, Sárospatakon, Bártfán, Eperjesen, Keresden, Pápán, Samarjában és Szolnán voltak nyomdák.

Ekkor egy új korszak állott be, melyet a censura okozott. Nem egy új korszak, melyben a magyar műveltség terjedt volna, sőt inkább egy kor állott be, melyben az élet mintegy megbénult.

Leginkább érezte a censura káros voltát a nyomdászat és könyvkereskedelem. Számos író művét, a szigorú vizsgálat végett, kéziratban hagyta. Nyomdásznak, a censor által alá nem írt kéziratot nem volt szabad s nem is igen mert kinyomni.

A censuráról bővebben szólni nem tartom fölöslegesnek; és arra nézve Szabó József „A censura története honunkban” című értekezését használom fel.

A censura gyakorlását már az ókorban találjuk és pedig Tiberius római császár idejében, ki ezen intézményt létesítette.

Egynehány évvel a könyvnyomdászat feltalálása után 1479-ben VI. Sándor pápa alapította meg a könyvek censuráját, X. Leó pápa pedig az 1575. évi május 4-én kelt bulla által megerősíté és rendszeresítette. Németországban Berchtold mainzi érsek és nagy-inquisitor 1486-ban adott ki először censurarendelvényt.

Ferdinánd császár az 1529-iki birodalmi gyűlés alkalmával megparancsolta, hogy minden nyomtatvány megvizsgáltassék, a hiányos tételek ellenben kitörlendőek legyenek. Később V. Károly 1548-ban a kiadott rendeletek áthágása esetében az illetőket nyomdai joguk elvesztésével és az anyagszerek elkobzásával fenyegette.

II. Miksa császár 1570-ben megparancsolta, hogy: „minden könyv, röpirat, füzet vagy bárminemű nyomtatvány a szerző és könyvnyomdász nevével, valamint a nyomtatási évszámmal ellátva legyen”; ezenkívül felsőbb engedelem nélkül bármely nyomda felszerelése és működése szigorúan tiltva volt. – 1571-ben Ágost szász herceg adott ki egy censurautasítást, s

csak Lipcsében, Drezdában és Wittenbergában türt könyvnyomdai sajtókat. – Honunkban is a könyvnyomdai szabadság megadása a királyi jogok közé soroztatott.

II. Rudolf 1584. aug. 15-én kelt leirata szerint minden, Magyarországon engedelem nélkül működő nyomdát, a Telegdi Miklós nagyszombati püspök által felállított nyomda kivételével, megszüntetni parancsolta.

E leirat többek közt így szól: „Nos volentes eundem Episcopum – pro nostro rem litterariam curandi, promovendique studio de praefata ipsius Typographia, nobis grata et accepta, sublatis jam antea et seriis nostris mandatis, prohibitis universis et quibusvis Tipographiis, quae passim sine licentia, consensuque nostro in Regnum hocce nostrum Hungariae receptae erant, quas etiam vigore praesentis nostri diplomatis, interdicimus et prohibemus, securum et quietum reddere etc.”

A 16. században 26 nyomda volt Magyarország és Erdélyben, melyekből csak a nagyszombati volt katolikus kezekben, a többi 25 pedig a protestánsok érdekeiben működtek.

Rendkívüli eseményképen felemlítjük, hogy „1564-ben a pozsonyi lakosok felmentettek azon kötelezettségtől, hogy könyveiket censura alá bocsássák, pedig Oláh Miklós esztergomi érsek nagyon ellenezte.” E kedvezmény rövid ideig tarthatott, mert gyümölcseit a történészek nem voltak képesek felkutatni.

A vallási háborúk kinövései által – ámbár honunkban a censura törvényileg soha sem volt szentesítve, s mint alkotmányos országban lakókat, a sajtószabadságától tökéletesen megfosztatott. A könyvnyomdászok a legszigorubb felelőség terhe alatt köteleztettek a censura rendeletek pontos teljesítésére, az ez ellen vétők pedig a legsúlyosabb büntetésekkel fenyegettek. A censor által nyert „imprimatur” nélkül egy nyomdász sem merészelt volna nem egész könyvet, de csak néhány sort is kinyomtatni.

A censura alapfeltételei: az állam érdekeit minden támadástól megóvni, a keresztény egyházat védeni, az uralkodók tekintélyével és méltóságával, valamint az egyházi hatalom szervezetével ellentétben álló elemeket lefegyverezni. A kath. államokat a censura behozatalában lassanként a protestáns államok is követték, úgy hogy a 17. század kezdetén Európában a censura gyakorlata majdnem általános volt, azon különbséggel, hogy az utóbbiak kevésbé szigorúan kezelték.

Több államban gondoskodtak, hogy a censura ne gátolja a tudományok fokenkénti haladását, s a legtudósabb férfiakat nevezték ki censoroknak, revisoroknak, stb. A politikai censurát államférfiak, a vallási egyháziak kezelték, miután mindkettőt egy bíráló kezében hagyni tanácsosnak nem találtatott, mert nem mindig haladtak egy és ugyanazon úton.

Kezdetben a censura nem volt a haladás és művelődés ellenségeként felállítva, mégis többnyire bizonyos vaskezü nyomást gyakorolt. Az eddig megjelent censura-rendeletek számtalanok. Minél magasabb művelődési fokon áll egy nemzet, annál hangosabban sürgeti a sajtószabadságot, és ha kivívta azt, annál erőteljesebben ragadja meg. A legnagyobb, a censurától el nem választható rossz körülmény marad mindig, hogy nem volt soha egyöntetű, hanem mindig a censor egyéniségétől függött, kinek félelme, tartózkodása vagy egyoldalúsága által nemcsak súlyosbított, de legtöbbször még a rendeletek szellemével is ellentétbe hozott.

Mutatványképen VI. Károly (Mária Terézia atyja) római császár manifestumából, mely a censura szabályait tartalmazza, közlünk kivonatot:

„Mi, VI. Károly római császár stb., ezennel meghagyjuk mindazoknak, kiknek ezen császári levelünk kezébe jut és kiket illet, császári kegyelmünket stb. Ezennel mindenkinek tudtára adjuk, hogy ámbár különféle, ezelőtt tartott birodalmi gyűlések és más néhai dicsteljes

elődeink: római császárok és királyok által, azoknak választófejedelmek- és hercegeikkel egyetemben és a szent római birodalom rendjeinek jó és időszerű tanácsa következtében kiadott törvények és rendeletek, hogy senki, bármely, a birodalomban elismert hitvallásu legyen is, más, nem az ő hitét vallót, de még kevésbé magát a vallást, szóval erkölcstelen könyvekkel, gunyiratokkal, rágalmazó költeményekkel, festvényekkel, réznyomatokkal, vagy más efféle találmányokkal szerénytelen és gonosz módon megtámadni, gáncsoskodni vagy gyalázni, ugyyszintén a birodalmi kormány és a szent római birodalom alaptétéleivel ellentétben álló tanításokat, már rég eltiltotta; azonban a mindennapi tapasztalás mutatja, hogy ezen rendeletek dacára itt-ott gáncsoskodó könyvek, iratok és festmények a birodalom különféle helyein készítettnek, csináltatnak, eladás végett körülhordatnak és terjesztetnek; – nem különben kártékony, a sz. római birodalom törvényeit kijátszó fonák ujitó tanítások, könyvek, theses et disputationes, melyek által sok, felette sok kártékony ujitások, a német törzs akarata ellen magában a német birodalom kebelében keletkeztek.”

„E végett és ennek olvasása után azonnal minden zugnyomdák bezárassanak, s csak oly helyeken engedtesék meg felszerelésük, hol választó- vagy más fejedelmek székelnek, akadémiák vagy Universitates studiorum, birodalmunk bizalmas tekintélyei laknak, vagy oly városokban, hol hatósági felügyelet létezik. Ezenfelül tiltatik oly könyvnyomdászok letelepedése, kik nem becsületes és tisztességes egyének, valamint azok, kik vonakodnának az általunk rendelt eskü letétele által minket arról biztosítani, hogy a birodalmi rendeleteket mindig szigorúan megtartani el nem mulasztandják. Meghagyjuk, hogy minden könyvnyomdához értelmes és tudományos censorok neveztesse, kiknek kötelességükké tétessék, hogy a nyomtatványok figyelmes átolvasása után¹ azokat az író, költő, kiadó és könyvnyomdász kereszt- és vezetékneve, valamint az évszám és város megnevezése nélkül sajtó alá bocsátani vagy eladni ne engedjék; ellenkező esetben a kiadó, író és nyomó vagyonával, becsületével, testével, ingóságaival vagy vérével kiméretlenül bűnhődni fog. Kelt Bécsben 1715. július 18-án.”

Mária Terézia is szigorúan kezelte a censurát, miért is ez időben, kevés kivétellel, legtöbbször iskolai, imakönyvek és naptárok nyomattak. Uralkodása előtt és alatt különösen Erdélyben, számos nyomda minden szabadalom és elégséges censurai ellenőrködés nélkül működött. Tőle e tárgyra vonatkozó több rendelet adatott ki; a) 1771-ben a könyvnyomdászat rendszeréről, b) 1772-ben, hogy „átvizsgálás nélkül semmi ki ne nyomassék.” c) Erdélyben a hatóságok köteleztettek: a könyvnyomdák állapotáról, s kiváltságaik és szabadalmaik mibenlétéről felterjesztést készíteni, valamint mily és minő vallási vagy másnemű alapítványokkal gyámolítottak.

II. József, mint uralkodótárs, 1772-ki május 16-án kelt leirata által az udvari kancellária után, sürgette az erdélyi nyomdák állapotáról való jelentést melyet a kir. kormányshoz foganatosítván, kiderült: hogy Kolozsvárott 2, Balázsfalván 1, Csiksomlyón 1, Szebenben 1, Brassóban 2, Medgyesen 1, Besztercén 1 nyomda működött Erdélyben minden szabadalom nélkül.

E feljelentés következtében felséges Mária Terézia királyunk válasza 1773-diki october 23-kán 8862. sz. a. kelt udvari rendeletére vonatkozólag a királyi kormányshoz leküldetett, következő tartalommal: hogy „ezentul legfelsőbb engedelem nélkül új könyvnyomda fel ne állíttassék, s ha valamely magánnyomda tulajdonosának férfiága kihalna, a kir. kormányshoz jelentést tegyen, vajon az illető könyvnyomda további fennállása, a helybeli körülményeknél fogva a közönségre nézve hasznos-e, és annak jövedelméből a könyvnyomdászok illő ellátása várható-e? Mely legfelsőbb határozat értelmében ezentul a kir. kormányshoz kellőleg intézkedni köteleztetik, ismételve egyszersmind a tilalmat, miszerint a nyomdászok – a könyv-

¹ T. i. „deletis delendis imprimatur.” A közlő.

nyomda elkobzásának terhe alatt – semmi iratot vagy könyvet, mielőtt azt az illető censor jóvá nem hagyta volna, sajtó alá bocsátani ne merészkedjenek.”

Az elősoroltakból kitetszik, hogy az 1773-dik év körül Erdélyben létezett, de semmi kiváltsággal nem bíró könyvnyomdák ezen rendelet által hallgatag bizonyos legfelsőbb engedélyt és megerősítést nyert, – e szerint további fennállásukat is egyedül Mária Teréziának köszönhetik.

Ausztriában szintugy mint hazánkban, nagy meglepetést okozott II. József császárnak 1781-dik év elején kibocsátott sajtó-rendelete, mely minden hiányosság mellett is egyik legszebb gyöngy marad József császár érdemkoszorujában. E rendelet értelmében a sajtó főigazgatósága a magas műveltségű és tudományosan képzett Chotek grófra ruháztatott. A könyvvizsgálók utasítottak, hogy csak az erkölcsöt, vallást és államot jogaiban tetemesen sértő, s általában oly rossz szándéku iratok kinyomása akadályoztassák, melyek csak rágalmaznak és kártékonnyak, de sem a tudománynak, sem az államnak hasznát nem hajtják, és általuk a felvilágosodás semmi lendületet nem nyer.

Különben nemcsak tudományos munkák bírálgatását, hanem bevett és elterjedt rossz szokások, legkülönbébb ferde intézmények ostromozása, személyek feletti kritikák, még ha tulajdon legmagasb személyét illették is, sajtó alá bocsátatását nem engedte akadályoztatni. Főfeltétel volt azonban, hogy a szerző cikke alá nevét odaírja, s a mondottak igazságáról a felelősséget el is vállalja. „Mert ha a kritikák rosszak – mondá, midőn a szabad sajtó kártékony működését annak elnyomására érvül felhozták – magától feledékenységre mennek; ellenben ha jók, mindannyian tanulhatunk belőlök.”

Uralkodása alatt levő nemzetek nem voltak a sajtószabadságra fokként előképezve, s ezért szellemileg nem annyira érettek, hogy áldásos működését felfogni és elegendőleg méltányolni képesek lettek volna. Ehhez járult még a sajtórendeletek és a könyvvizsgálókhoz küldött utasítások hiányossága, minek következtése lett, hogy mindent, mi kezök alá került, kinyomtatni engedtek.

E rendelet kibocsátása után, különösen Bécsben, valóságos írói ragály kezdett terjeszkedni. Nem tagadható ugyan némi hasznossága, miután az akkor uralkodó előítéletek, téves eszmék és visszaélések pellengérré állítottak, de számtalanszor méregfullánkként ártottak, a vallás legszentebb tárgyait sárba tiporták, a legtisztább jellemű férfiakat, de még a fejedelem személyét is bemocskolni nem ártallották.

József ily gunyiratokon tultette magát még akkor is, midőn azok névtelenül vagy felvett álnév alatt jelentek meg; még személye ellen intézett legotrombább gunyiratok elnyomását sem engedte meg, s ellenük a törvényes vizsgálatot is eltüntetni jónak találta.

Rendeletei ellen általánosan, és így a sajtó féktelen magaviselete ellen is, Magyarországon a vármegyék szintugy, mint a primás, a kath. püspökök és a clerus részéről panasz emeltetett, kik többször repraesentáltak is, de sikertelen. Így 1781-ben Magyarország primása és püspökei felterjesztése, melyben a József rendeletei által fejlődött vallás-érdekű pontok sértését előadván, végül a sajtó határnélküli működése ellen is felszólaltak.

Erre II. József császár a sajtóra vonatkozó 1782-dik évi január 16-kán kelt leiratának 5-dik pontjában így felel: „Ad 5. Stehet den Bischöfen allerdings frei, die für schädlich haltende Bücher ihre Anzeige zu machen, jedoch können sie und noch weniger ihr Clerus jemanden kein Buch eigenmächtig anhalten, sondern haben die weitere Resolution abzuwarten.”

A fennebbi leirat daczára II. József mégis rosszalló nyilatkozatot küldött a könyvvizsgálókhoz, mely azonban őket tökéletesen megzavarta. Többször történt, hogy a mit az egyik censor eltűnt, a másik ugyanazt sajtó alá bocsátotta; legkártékonyabb befolyást gyakorolt azonban,

hogy kisebb röpiratok, pamphletok stb. a vizsgán rögtön keresztülmentek, míg ellenkezőleg nagyobb munkák huzamosb ideig érintetlenül heverték a könyvvizsgálóknál.

Ámbár József császár később minden repraesentatiót eltiltott, a kath. clerus mégis ily czimű feliratot juttatott a császár kezeibe: *Gravamina Cleri Hungarici contra constitutiones Josephi Imp. et Regis in rebus eccles. editas*, melynek 26-ik pontja a sajtószabadság féktelen működése ellen volt intézve.

II. József császár, ki a könyvnyomdászatot megtanulta, a sajtó iránt különös előszeretettel viselteték. Kitűnik ez a nm. magyar kir. helytartótanács által 1783-ki január 3-kán közzétett *Resolutióból*, melyben a könyvnyomdák és könyvkereskedések szaporítása következőleg okadatoltatik: „*Ut cum ex augendo Typographiarum, ac officinarum librorum commercio, procuratoque quo viliori eorumdem pretio eximiam in rem litterariam, ac cum hac arcte connexam culturam nationalem dimanare utilitatem, nemo ullus in dubium revocare queat: ea est benigna mens et intentio Caesarea Regia, ne illis, qui nobis in Regno Typographiis ac officinas librariis errigendis animum adjiciunt, suamque idcirco voluntatem manifestant, graves nectantur difficultates, minus obices quipiam ponantur, ac obtento altissimo annutu Regio, unam alteramve ex his aut utramque errigere fas erit.*”

1790-ben II. József kiadott rendelvényeit visszavonván, halála után a sajtószabadság is véget ért. A visszahatás részint a franczia forradalom, részint az 1795-ki Martinovics-féle összeesküvés által Magyarországon nem maradhatott el. Ez alkalommal történt a legnagyobb sajtóvétség. Landerer Katalin nyomdájában elhalt bátyjának fia is működött, ki ezen összeesküvés részese lévén, éjjel pincéjükben a Martinovics-féle két kátét alattomban kinyomatta, miért is Landerert a királyi tábla csak fogságra, a hétszemélyes tábla azonban halálra ítélte, a királyi kegyelem által azonban ezen ítélet 10 évi sulyos börtönre változtatott.

Metternich kormánya alatt a sajtó igen szűk határok közé szorított. Szabadságában állt ugyan mindenkinek politikai, nemzetgazdászati stb. tárgyakról írni, ha azzal megelégedett, hogy íróasztala szekrényébe rejtse, vagy néhány meghitt barátjának elolvashassa, legfőlebb valamely hatóságnak előterjeszthesse, hol számos esetben el is fogadtatott. De ez által elég volt-e téve az általános szükségletnek? Vajjon az író fáradozásaiért jutalmazva érezhette-e magát, ha polgártársai felvilágosodására, művelődésére és javuknak előmozdítására célzó munkája a nagy közönség színe elé nem kerülhetett, mert ott állt a censor hajthatlan, kiméletet nem ismerő írónjával, törölt és ismét törölt, míg a kéziratot oly állapotba hozta, hogy sokszor maga a szerző sem ismert munkájára. Így történt azután, hogy izléssel és szellemmel bíró egyének csak gyéren olvastak magyar és általános hazai munkákat, a kiadó pedig ily herélt munkáknál – ha ki jöhettek – tetemes kárt szenvedett; mert az olvasó közönség ily körülmények közt inkább az erőteljes külföldi olvasmánynak adta az elsőséget, és így író szintugy mint kiadó elkedvetlenítettén, csak imakönyvek, naptárak s több ilyfélék nyomattak, mi a hazai könyvnyomdászat haladását nem kis mérvben gátolta.

1801-ben a censura a főrendőrségi hatóság kezelésére bízott, s ez saját hivatalnokai és 3–400 frt remuneratiót huzó censorok által kezeltetett, néhol főkormányshéki megbizottak és mások által.

1809-ben szabadabb lendületet vett a sajtóügy, és sok részben elnézéssel gyakoroltatott a censura, mit leginkább az akkori politikai bonyodalmak és hadi körülmények idéztek elő.

1810-ik szeptember 10-én kelt titkos censori utasítás, melynek bevezetése arra utal, hogy jövőre a sajtó több nyilvánosságnak örvendjen, és ne gátoltassék annyira hasznos hatásában, 8-dik §-a így szólt: „Oly munkák, melyekben a kormányrendszer egészben vagy egyes részekben méltányoltatik, a hiányok, tévedések felfedeztetnek, a javítások jeleztetnek, az előnyös állapot elérésére út és mód mutattatik, elmúlt események megvilágíttatnak stb., más,

fontos ok fenn nem forogván, el ne tiltassanak, ha szintén a szerző alapelvei és nézetei a kormányrendszertől eltérők lennének is.”

Napoleon legyőzése és a bécsi congressus után, a sajtó megszorítására a kormány részéről különösen figyelem fordított, úgy annyira, hogy nemcsak a külföldi politikai, hanem még szépirodalmi lapok és könyvek behozatala is szigorúan tiltva volt, mint azt az 1820. január 11-én 1156. sz. a. kelt körrendelet eléggé bizonyítja, melyre többi közt Barsmegye egy, a maga nemében páratlan feliratot terjesztett József nádor ő fensége és a nm. m. kir. helytartótanács elé. Itt adjuk a feliratot egész terjedelmében.

„Legfenségesebb ur! A törvényes igazság és atyai gondoskodás számos bizonyítékai közé, melyekkel Europa majd minden uralkodója, különösen pedig felséges királyunk, a nemzetek odaadó feláldozását, mely az uralkodók kívánalmaival egybeolvadt, valamint a népek által a trón és haza érdekében tett számtalan áldozatokat viszonzni akarják, sorozhatjuk még: hogy az uralkodók a személyes szabadság megszilárdítására, a vagyon biztonságára, röviden a nemzetek physikai fenntartására nézve roppant tevékenységet fejtettek ki; de ő kir. ap. felsége fáradhatlan gondoskodását még alattvalói erkölcsi jólétére is kiterjeszti.

„Ezen atyai gondoskodás világos bizonyítékát látjuk az 1820. január 11-én 1156. sz. a. kelt körlevélben hirdetett legkegyelmesebb rendeletében, mely által tudunkra adatik: hogy számos külföldi hírlapok, politikai szintű mint szépirodalmi ujságok behozatala a legszigorubban tiltatik, ez által úgy gondoskodik rólunk, mint a szorgos atya szeretett gyermekeiről, hogy mi a jelen század zabolátlan eszméitől, mint terjeszkedő ragálytól megóvassunk.

„Ha a személyes indokokat jobban kutatjuk, melyek e tilalom ürügyéül szolgáltak, – ha az általános béke fenntartására célzó, kétséget nem engedő őszinte óhajta, a határtalan zabolátlanság visszaszorítását, az erkölcsiséget és közjót előmozdítani óhajtó szándékot tekintjük, csak felséges uralkodónk tiszta jellemét látjuk visszatükrözve, mely – hallomás szerint – a többi uralkodóknak is egyik főtulajdonságuk. – Ámbár mi – a különben dicséretre méltó szándéktól – őszinte hálánkat meg nem tagadjuk, mégis meg kell vallanunk, hogy e tény tárgyas indoka annál sujtóbb, minél inkább törekednek azt a nyilvános vélemény figyelmétől elvonni, és annál bizonyosabb, hogy ilyenmő felölő korlátozások a kitűzött célt leginkább tévesztetni szokták.

„Reméljük ugyan, hogy azon aggodalmat gerjesztő censura, melynek kiméletlen igája alatt irodalmunk nyög, ő. kir. Ap. Felsége álladalmainak eddig hasznos volt, – nem is vonjuk kétségbe, hogy a történetek tökéletes tudatlansága – mit leginkább mostani politikai hírlapjainknak köszönhetünk – a béke és vallásosság egyik alapfeltétele lehetett; de hogy hasonló nyomást elbirjon az érett szellem, és vajjon a felserdült is zsenge gyermekként bölcsőhöz köthető-e, igénytelen ítélőtehetségünk szerint – ez csakugyan megfontolást igényel.

„Az ujság-tilalomra vonatkozó észrevételeink oly számosak és oly fontos okokkal támogat-hatók, hogy alattvalói kötelességünket véljük megsérteni, ha azokat Fenséged és a nm. m. kir. helytartótanács színe elé terjesztenei elmulasztanánk.

„Szomorú tapasztalások, melyek folyvást panaszra erőszakolnak, megtanítottak, hogy a népek kívánságai és az uralkodók jó szándékai egy célra, t. i. a közjó előmozdítására törekcszenek; az ut azonban különböző és elágazó, miután az egyik rész iránya a másik előtt ismeretlen, szövetségesek helyett vetélytársaknak tekintik egymást, minek rendes következtése, hogy a célpontnál ellenségesen találkoznak. – E végzetnek tulajdonítható, hogy észrevételeink nagyobb része, melyeket előjövő államjogi kérdéseknél köteles alázattal előterjesztenei szoktunk, vagy egészen mellőztek, mintha azok a józan ész bírálatát még nem állták volna ki, vagy pedig roszalással viszonztatnak. E haza fiai nem fognak visszarettenni őszinte előterjesztésük oly visszaszorításától, mely az alattvalók boldogságára célzó tény is bűnnek

festi; – ellenkezőleg, új oknak tekintjük, legalább azon fiui köteléket, mely a történetek mindent magával ragadó örvényéből még megmentetett – erősebben összevonni, s e tárgynál is őszintén kérdezni bátorodunk: miféle vétünknek tulajdoníthatjuk, hogy szintugy a politikai mint a szépirodalmi hírlapok egy része ismét száműzetett? – Miért záratott el előlünk ismét egy forrás a művelődésnek? – Miért kényszerítettünk ismét a társadalmi állapot egy kötelékét mellőzni?

„Nem akarunk itt törvényeinkre, nem honunk történetére hivatkozni, melyek semmi kételkedést nem engednek, hogy őseink mennyire becsülték a szólásszabadságot, és azt érintetlenül hagyni törvényileg parancsolták; de még a népjogot sem hozzuk fel, mely ilyféle tilalmak által tetemesen sértetik; – ez alkalommal csak a hírlapok tilalmát tartjuk szem előtt; s már ebből is meggyőződhetünk, hogy a fentebbi tilalomban mily nyomás, mily önkény, mily veszély rejlik.

„Ujságok és napilapok – a külföldre vonatkozólag tekintve – mindazon barátságos levelek, melyekkel a nemzetek egymással közlekednek, s eseményeikről, haladásukról, óhajukról egymást kölcsönösen értesítik. Rokonzelmű nemzeteknél – az ipar és kereskedelem felvirágzását, valamint a nemzeti művelődést tekintve – annyira szükségesek, hogy ily kölcsönös összeköttetés nélkül sem a kedélyek összhangzata, együttes megerőltetés nélkül pedig még a művelődés sem haladhat.

„Ujságok és napilapoknak – belügyeinket tekintve – a nyilvános vélemény közlönyeinek kellene lenni, melyek hasonlítanak a tengerhez, melynek ha szabad lefolyás engedtetik, ezer ágakra oszolván, termékenyít és lefoly; ellenben erőteljes gát által feltartóztatva, miután folyvást növekszik, korlátait áttöri, és mindent, mi áradás folyamának ellentáll, rombolva feldul.

„Tudjuk ugyan, hogy a hírlapok nagyobb része tévuton jár, hogy már megszűntek a közvélemény hű tolmácsai lenni, hanem huzamos idő óta hamisítottak és szolgálai eszközül tekintetnek. Különben mindegy, akár a nyilvános vélemény elnyomása, akár annak hamisítása által történik a sérelem, mert az első a velünk született szabadság jogait korlátozza, az utóbbi pedig a közönség hamisított tekintélyével és véleményével gunyt üz.

„Valóban, ha némely külföldi lapok kedvezményeit, pártfogását megfejtteni akarjuk, bennünk önkénytelenül azon kérdés támad: vajjon ily lapok megfeleltek-e minden céljuknak? – Vajjon a közönség irányában tartozó őszinteséget folyvást megtartották-e?

„Azok bölcseségéről, kiknek tanácsára az ujságok és napilapok eltiltattak, annyira meg vagyunk győződve, hogy nem hihetjük, hogy e rendelet csupán azért bocsáttatott volna közre, nehogy a külföldi események, érzületek és mozgalmak füleinket érintsék; mert ők tudhatják legjobban, hogy a nemzetek összeköttetését physical határok által körülvonalozni lehetetlen, – hanem hogy az érzületek és eszmék erkölcsi köteléke köztük folyvást létezik, melyet semmi határ elkülöníteni és semmiféle erőszak befogni nem képes. – Ha külföldi hírlapok behozatala még oly szigorúan tiltatik is, más nemzetek eseményei és értesülései tudunkon kívül és akaratunk ellen is hozzánk jutnak, s bennünk csak egy új, idegen elmélkedést szülnek, mely ha a tilalom nem létezne – alig találhatott volna ily nyílt tért. – Vagy talán azért tiltatnak el, mivel a nyilvános hatalom előtt gyűlöletes elveket terjesztene látszanak? Nehezen hihető, hogy a kormány a nyilvános emeltyűjétől magát megfosztani akarná, s hogy maga mulasztaná el az alkalmat, mely által az alattvalóknak óhajait legjobban megtudhatná. – Különben mily elvek lehetnek azok, melyek más országokban szabadon felvételnek s csupán kormányunknál annyira gyűlöletesek. – Az igazságos fejedelem, ki a törvények értelmében uralkodik, népe őszinte szeretetét soha sem fogja nélkülözni, a trón pedig sokkal erősebben alapszik a nép szeretetén, mintsem hogy a censor hajlékony irónjára támaszkodni kénytelenítették.

„Hazánkat különösen tekintve, minket a külföldi ujságok behozatalának tilalma még sulyosabban sujt. Minket, kik sem kölcsönös kereskedés – mivel ez nálunk nem létezik, – sem a tudományok, sem a sajtó szabadsága által – mivel nem ismerjük, – a szomszéd országokkal nem vagyunk összekötve, – nekünk csak a hírlapok nyújtottak alkalmat, hogy a barátságos érzésű nemzeteket felismerhessük, s hogy minket ők is megismerhessenek, és haladó tökélesbülésükhöz lépéseinket mi is alkalmazhassuk. Ez összeköttetés beleegyezésünk és vétünk nélkül, egy tollvonással megsemmisített.

„Nemcsak idegen országokban, de az ausztriai koronatartományokban létező írók is nyílt homlokkal tagadják szellemi mivelődésre való fogékonyságunkat; törvényeinket becsmérlik, őseink legbölcsebb intézményeit pellengérre állítják. – Ezeknek szabad a sajtó, és tapasztaltuk, hogy a különben tulszigoru censura ily véleményeket még pártfogásában is részesít.

„Tudományos és szépirodalmi lapok, melyek művelődésünk egyik gazdag forrását képeznék, féltékenyen eltiltatnak; rágalmozó nyomtatványok visszatörlesztésére a sajtó tőlünk el van zárva, a tudományok különféle ágai csak igen szűk határok között mozoghatnak, mely határok túllépése illető helyen a közjólét fejlődésére károsnak nyilvánított.

„És tulajdonkép mit vétettünk mi magyarok, hogy ily bizalmatlankodó, jellemünket sértő elővigyázat nálunk szükségessé vált? – Nem törtük-e vagyunk fokenkénti kevesbülését, s számos országgyűléseken előterjesztett sérelmeink meghallgatás nélküli mellőzését? Nem viseltük-e sorsunk javulása nélkül számos dulva rontó háboruk terhei? Midőn 1809-ben Európa általános ellensége győző sasait hazánkig elővitte, s nemzetünknek hízegő ígéretei által a lakosokat pártütésre felszólította, a haza milliói közt nem találtatott egy sem, kinél a hízeg ingadozott volna; és vajon a győztes sokat ígérő kiáltványai dicsekedtek-e sikerrel? Végre azon időben, midőn egész Európa a politikai láz hevétől elragadtatott, mi béke után sovárogván, nem tartottuk-e vissza magunkat minden erőszakos átalakulás vágyától? és mégis e nemzet, melynek gondolkodásmódját törvényei legjobban visszatükrözik, oly kevésbe becsültetik, hogy néhány hírlap olvasása e test tömörségére veszélyesnek tartatik!! A magyar, mely veszély napjain – feledvén sebeit – fejedelme körül csoportosult, s még pusztá ígéretek-nél is háláját soha meg nem tagadhatja, bizonyára most, midőn kívülről béke és nyugalom uralkodik, mellékcélok által nem engedi magát tévutra vezetetni.

„Tagadhatlan ugyan, hogy jelenleg egyes eszmék fejlődnek, melyek a kormányok véleményével semmiféle összhangzatban nincsenek; t. i. egy mindent merészlő idő szelleme, kecsegtető álmokban ringatva, melynek a vak tömeg, a nélkül hogy ismerné, szívesen hódol. De ezt nem a hírlapok idézték elő, sem pedig ezek eltiltása által nem gátolható. A nemesis – mint mondani szokás – egy igazságos, jogon és törvényen alapuló kormánynál erőszakos felforgatásra soha sem fog okot és anyagot találni.

„Fájdalmasan és érzékenyen sujtja szíveinket, hogy annyi áldozat és rendületlen hízegünk annyi jelei által többet nem érhattunk el, mint a bizalom naponként haladó fogyatkozását, és látni kénytelenítettünk, ily korlátozások terjeszkedése által – mely csak kölcsönös bizalmatlanság kutforrása – az uralkodó iránti szeretetünket és ragaszkodásunkat, melyet gyermekeinkkel már az anyatejjel beszopatni törekedünk – akaratunk ellenére is kevesbiteni kényszerítettünk.

„Mert bizonyos, hogy az ujságok és napilapok eltiltása, eltekintve, hogy a nemzet méltóságát sértik, még azon eredményt is előidézhetik, hogy jövőben minden nyilvános közlemények, ha még oly szabadelvűek is, majd elvesztik hitelüket – mert épen a bizalom a szeretet társnője – a többi lapok fizetett szolgáltságát tekintvén – ezen erőszakos eljárás által semmi esetre sem fog növekedni; ellenkezőleg, a közönség, ha látja, hogy a közjólét segédforrásaival egyed-áruság üzetik, – a kormány legüdvösebb törekvéseit is alig fogja támogatni.

„Midőn tehát mindez a történetek tökéletes tudatlanságát nem idézi elő, sem a nemzetek ragaszkodása általa nem szilárdulhat, ellenkezőleg a tiltott tárgy iránti vonzalomnál fogva a külföldi történetek és politikai elvek még mohóbb fogadtatásban részesülnének, s különböző és eltérő szempontból ítéltenének meg; – gyenge ítélőtehetségünkkel nem vagyunk képesek azon üdvös célt kitalálni, a hova a censura ily roppant szigorúsága, különösen pedig a külföldi ujságok és napi lapok eltiltása vezethetne.

„Előbbi számos esetek által tapasztalást szerezvén, előre tudjuk ugyan, hogy ezen nyílt és őszinte, a közjólét megerősödésére célzó óhajaink és észrevételeink nem fognak figyelemre méltóknak találtatni, sőt tán még legfelsőbb roszalással is fognak viszonyoztatni. Ezt azonban nem fogjuk a személyes vonzódás vagy atyai gondoskodás csökkenésének tekinteni, mert ezeket többször volt alkalmunk fejedelmünknel tapasztalni, mire magunkat eddig tanusított alattvalói hűségünk által elég érdemeseknek érezzük. Méltóztasson királyi Fenséged és a nm. m. kir. helytartótanács, ha úgy tetszik, a törvények által reájok ruházott legnemesebb jogot, a közvetítést igénybe venni, s ezen alázatos előterjesztvényt a trón zsámolyához juttatni: hogy valamint a vész napján mindig fejedelmünk iránti tántorithatlan hűségünket, törvényeinkhez és hazánkhoz való ragaszkodásunkat bebizonyítottuk; – épen úgy a távol jövőben is nálunk azon szellemet találandja, hogy nálunk a közjólétről fogalmat semmiféle erőszakos szellemi fölforgatás lerombolni nem lesz képes, mert ezen bölcs intézkedések ősatyáink által oltattak belénk, mert elveink igazságosak, méltányosak és rendithetlen alapokon nyugszanak, melyek, ha az idő és körülmények a reszelő használatát parancsolnák, a nemzet és királyunk köz-akarata folytán csak javíthatnának, de soha nem rombolnának.

„Miután mi, ámbár az európai mozgalmak közepette ezen őszinte legalázatosabb és tiszteltteljes érzelmeinket ő kir. ap. Felsége színe előtt kitárni óhajtanánk, joggal elvárhatjuk, hogy gondolatszabadságunk semmiféle önkényes gát által ne korlátoztassék, s a többi nemzetektől, kiket barátoknak és testvéreknek tekintünk, mint száműzöttek el ne szakíttassunk; – s végül, hogy az ujságok és hirlapok ily szigorú tilalma által, a műveltség e legalkalmasabb módjától meg ne fosztassunk; – hogy ellenkezőleg a külföldön történetek és eszmék összeállítása által, melyek tiltva vonzókká lehetnének, minket és utódainkat a valódi szabadság biztos kikötőjébe vezetnének, és általuk királyunk iránti legőszintébb engedelmissége mellett, mindkét részről a hajlandóság új tápot és erőt nyerne. Továbbá maradunk stb. Kelt Aranyos-Maróth mezővárosában 1820-iki március 6-án tartott közgyűlésünkben.”

Több szigorú rendeletek dacára azonban a tiltott könyvek csempészete nagyban növekedett. Külföldről küldött árucikkek ily hirlapokba burkolva, tiltott könyvek közébe kifelé fordítva, e célra nyomott új, a legártatlanabb, többnyire vallásos címmel ellátva, például: „Szentek élete”, „Krisztus követése” stb. küldettek Magyarországra, mi által az ellenőrködő hivatalnokok rendesen tévutra vezettettek.

Később a könyvek csempészete jövedelmező üzletté vált. Voltak egyének, kik az év legnagyobb részét a testvérhaza országos vásárain töltötték, hol a környék értelmisége által rendszeren felkerestetvén, a külföldi irodalom nevezetesebb termékeit szintugy, mint sok alapelkülű politikai fércelvényeket drága áron megszerezni kénytelenítették.

Ausztriában a censura körül még más eljárás is gyakoroltatott, dacára annak, hogy az osztrák szabadelvű írók munkáikat úgy is külföldön nyomatták, – t. i. a censorok legtöbb munkát csak külföldön engedtek megjelenni, alkalmasint, hogy őket semmi felelősség terhe ne érje, s ráírták „imprimatur fürs Ausland”, melyet azonban az országban eladni, megvenni és olvasni szabad volt; ámbár külföldön is létezett censura, mely szintén a Metternich befolyása alatt álló frankfurti központi bizottmány ellenőrködése mellett működött. E könyvek ¾-ed része Ausztriában kelt el, s a birodalom könyvnyomdái évenként egy milliónál többet vesztettek, mi nemzetgazdászati tekintetből is figyelemre méltó. Magyarországot illető társadalmi szintugy,

mint politikai ügyekre vonatkozó munkák, hasonló okból, nagy számmal nyomattak külföldön, de leginkább Lipcsében.

A censura mily hátrányos volt az idővesztéséget, különböző szigorúságot tekintve, valamint az irodalom és nyomdászatra nézve mily kártékony hatású volt, mennyi függött a censor egyéniségétől, kedélyétől és természetétől, de hogy még a hely is mily befolyással volt némelykor egy munka megjelenésénél, arra nem tudnánk elég példát felhozni.

1840-ben az 1827-iki országos választmány munkálatai nyomán a „Collegium Censorum” állított fel, s tagjai tudományos egyénekből szemeltettek és neveztettek ki. Az országgyűléseken erélyesen védte a sajtószabadságot számos szónok, de különösen Deák Ferenc.

Az 1840-iki országgyűlés berekesztése után Deák Ferencnek ezen országgyűlés alatt szerzett érdemei némi elismerésül egy emlékkönyv nyújtott át, melybe mind a főrendek, mind a rendek, valamint tisztelői (számos más politikai párthoz tartozók is) neveiket beírták. A könyv negyedré, vörös bársonyba volt kötve, ezüst szegélyekkel.

Egyik lapján emmaillirozott arany tölgy-koszoru, közepében „Deák Ferencnek”, a másik lapon szintén emmaillirozott arany kigyó, közepében „1840”. Belül az első két lapon:

Neked!

a fáradhatlannak, kinek ereje a súly alatt nőtt, szeszély közt bátorodott, kísértések közt emelkedett: Neked, a bölcsnek, kit törvényhozóvá a természet szült, s a nép azzá választott: Neked, a szilárdnak akaratan, a feddhetetlennek szándékban, ki eszed és kedved rendkívüli hatalmával ellent és barátot magadhoz hódítva, a törvényhozás hajóját szikla és örvény között – ohajtott révbe vezérled: tiszteletünk s hálánk jeléül nyújtjuk ez egyszerű emlékkönyvet. – Hervadhatatlan leveleit a tölgykoszorúnak, mely Neved körülsugározza, tetted napjaid folytában egyenként magad gyűjtéd, mi itt azokat csak egybefűzzük; s az öröklétet ábrázoló kigyó, jövendőnek általunk nem önkényesen választott, de multadból szükségesképen eredő jelképe. Azonban, ha egykor a nyugalom napjaiban, melyből a Haza dicsőítő szava még gyakran ki fog szólítani, vagy éltednek estéjén, midőn tetteid hosszú sora emlékezedet egén napok és csillagok számával, fényével és halhatatlanságával fog tündökölni, e könyvbe esik pillanatod: itt még azon tisztelőidnek is, kik kitűnő pályádnak közvetlen tanui valának, csak egy részét fogod látni, tisztelőid mindnyáját egy szó fejezi ki, ez: „Nemzet”! mely egyedeiben hálabetünként egy nagyobb, egy élő könyvben van elszórva, ebben: „Haza”! – Kelt Pozsonyban 1840, az országgyűlés végnapjaiban.²

A fentebbi országgyűlések eredményeit nem lehet eléggé becsülni, mert a sajtószabadságot mindig egy lépéssel előre tolták, úgy annyira, hogy a sajtó ily mérvbeni szigorú korlátozása az 1845. évben már tarthatlannak bizonyult. – Ekkor a hírlapoknak politikai és nemzetgazdászati kérdések szabadabb fejtegetése, vitatása is megengedett; e szerint a magyar irodalom is élénkebb mozgásnak örvendhetett. Pesten 1846-iki évétől a forradalom kitöréséig titkos nyomda is létezett, hol „Nyomatott Lipcsében” impressiummal több politikai röpirat és könyv nyomtatott.

Végre 1848-ik évi március 15-kén délelőtti 10 órakor lett a sajtó szabad, és először Petőfi Sándor ismeretes verse nyomtatott Landerer és Heckenast könyvnyomdájában.

Március 16-kán a nm. m. kir. Helytartótanács a sajtószabadságot kihirdette, melynek általános örömjelül este a város kivilágított, a könyvnyomdászok körmenetet tartottak, a nemzeti kör helyisége előtt pedig több szónok lelkesítő beszédet tartott, szóval e napon minden dobo-

² Feltette Szemere Bertalan.

gó sziv erősebben lüktetett, miután a soha nem élvezett, századokig jogtalanul visszatartott sajtószabadság birtokába a nemzet visszahelyeztetett.

Kezdetben a gát nélküli sajtó határain többször tulment, mi különösen az akkor keletkezett politikai ponyvairodalomnál történt, mely satyra helyett gunyt, igazság helyett ferdítéseket, tárgy helyett személyiségeket állított pellengérre.

Ennek azonban elejét vette az 1848-ki V. Ferdinánd apost. királyunk által szentesített-sajtótörvény, mely a tuláradozó sajtót rendes medrébe visszavezette. „Az elővizsgálat (censura) eltöröltetvén örökre, a sajtószabadság visszaállittatik.” E törvény 37. §-a így szól: „Nyomdát és könyomdát felállithat mindenki, ha az 1840. 16. t.-c. rendeletének eleget tett, s azon törvényhatóság elnökének, a hová tartozik, szándékát bejelenti, a ki erről a belügyek miniszterét értesitendi; a fővárosban 4000, egyebütt 2000 forintot, részére 5% kamatozandót, letesz. 38. §. Ki titkolt nyomdát vagy könyvnyomdát bir, t. i. mely nincs bejelentve, műszereinek elkobzásán tul 1 évi fogsággal és 2000 forintig terjedhető büntetéssel fog büntettetni. – 41. §. Mely nyomdatulajdonos bármely nyomtatványra nevét és lakát ki nem teszi vagy álnevet tesz ki, ha a nyomtatvány sajtóvétséget foglal magában, büntársnak tekintetik; ellenkező esetben 100 forintig terjedhető büntetésben marasztaltathatik el.”

Megemlítendő még a 13. §. „Sajtóvétségért büntettetik a szerző; ha ez nem tudatnék, a kiadó; ha ez sem tudatnék, a nyomda vagy metszde tulajdonosa.” Az ujságokról szóló 30. §. 2-ik pontja szerint naponként megjelenő lapoknak 10.000, ha ritkábban jelennek meg 5000 frt biztosítékot kellett letenni. – Ezekből látható, hogy az 1848-ki sajtótörvény a nyomdászokat és hirlapkiadókat nem nagy kedvezményben részesíté, de kezdetnek és rögtönzését tekintve mégis kielégítőnek találtatott, miután a sajtóvétségek felett esküdtszékek ítélték.

A forradalom befejezése után a nyomdák üresen álltak; öt hónap alatt Pesten egy magyar könyv sem látott napvilágot, de még a „Buda-pesti hirlap” mint félhivatalos közlöny is csak az 1849-ki okt. 1-én jelenhetett meg. A magyar irodalom képviselői részint az országban és külföldön bujdosnak, vagy pedig politikai vétség miatt fogva tartattak.

A Bach-rendszer alatti eljárást leghübben festé Csengery Antal 1861-ki országgyűlési beszédében; a többi közt mondja: „A 48-ki forradalom, mint tudva van, felszabadítá a sajtót bilincsei alól. Visszaállítani a censurát annyit lett volna, mint eljátszani a szabadelvűség azon reputációját, melynek álarcával léptek fel az uj Ausztria államférfiai a művelt külföld előtt. Mit csináltak tehát? Egy olyan rendszert hoztak be, mely – ha lehet – még rosszabb volt az elővizsgálatnál, s mind a megelőző, mind a megtorló rendszerből egyesíté, a mi súlyos volt. Ha valaki a rendőrség sajtóbureauja véleményét valamely kéziratra nézve előre kikérte, azon válasszal utasították el: „nem tudja ön, hogy az osztrák birodalomban nincsen censura, hogy a sajtó szabad?” Az író tehát nyomdába vitte művét. A kinyomott művet, mielőtt megjelent, 3 napra a rendőrségnél kellett letenni, melyeket azonban sokszor hetekké és hónapokká változtatott a rendőrség, míg végre az írónak kinyilatkoztatta, hogy műve nem jelenhet meg, s a kinyomott példányok a nyomdában már lefoglaltattak. Jó szerencse volt, ha az író a rendőrség különös kegyelméből azzal menekülhetett, hogy munkájából egy pár lapot kivágtak, melyeket azután utánnyomatott. Ez esetben legfeljebb csak arról győződhetett meg, hogy a censura minden ellenkező contestatiók dacára még fennáll, és pedig költségesebb modorban, mint Metternich herceg idejében, mikor a kéziratot censurázták, nem a nyomtatványt. – – – Ha végre az egyes cikkek, vagy kitörölt sorok kihagyására, s a könyv illető leveleinek, vagy a hirlap lefoglalt számának ujryanomatására birták az írókat vagy szerkesztőket, a rendőrség többször beleegyezett ugyan, de mindenkor azon megjegyzéssel, hogy az író magától önként jött e gondolatra, nem a rendőrség figyelmeztetésére, mert hiszen tudvalevő dolog, hogy előző vizsgálat nincsen a monarchiában, a sajtó szabad.

„Még jobb módja volt megismerni a sajtószabadságot az írónak, ha a rendőrség a büntető-törvény valamely szakaszára, vagy valamely felsőbb rendeletre hivatkozhatott. Ilyenkor a könyv vagy hirlap lefoglaltatott, s az író vagy szerkesztő, a kiállítási költségek elvesztése felett, pörbe is fogatott oly dolgozatért, mely napvilágot nem láthatott. – – – Nem volt-e oka az írónak az ily sajtószabadságnál többre becsülni azon rendszert, mely legalább nem büntet oly tettért, melynek elkövetését megakadályozza, s mely mellett a nyomtatási költség sem megy veszendőbe?

„ – – – Minden szó, mely a központosítás rendszere ellen Magyarország önkormányzása érdekében emeltethetett, már eleve – a büntetőtörvénykönyvben – külön szakadási törekvésnek, felségsértésnek volt bélyegezve az osztrák államférfiak által. A bécsi lapok cikkeit utánnomni sem mindenkor volt szabad lapjainknak, mennyivel kevésbé azokra felelniök. Ma egy, holnap más tárgyban tiltották el az írást. S voltak idők, midőn e szókat: nemzet, nemzetiség, haza, szabadság és alkotmány – leirnünk is alig lehetett a bűnös izgatás vádja nélkül. Megtörtént dolog, hogy egy laptulajdonos minden ítélet nélkül, egyszerű hatalom-szóval, megfosztatott tulajdoni jogától, s egy független lap szerkesztése, mint valamely kormányhivatal, felülről tetszés szerint kinevezett szerkesztőre ruháztatott; volt elvégre idő, hogy egyebeket mellőzzek – mikor a külföldi forrásokat is elvonták szerkesztőseingeinktől, s a rendőrség hasábonként kiollózva adott által számunkra egy-egy darabkát, mely az ő költségükön volt megrendelve; s ugyanekkor – annyi más elővigyázati rendszabály mellett – az előleges censura is minden tartózkodás nélkül gyakoroltatott.”

E hű rajzot alig toldhatjuk meg csak egy vonással is.

A 18. század beálltával az új nyomdák között találjuk Hölzdorfer Mihályét Kolozsvárott 1702-ben, Lengyel Andrásé ugyancsak Kolozsvárott 1702-ben, Telegdi Pap Sámuelé Kolozsvárott 1703-ban, Müller Istváné Brassóban 1704-ben, Seuleré Brassóban 1704-ben, Kander Vilmosé Szolnán 1707-ben; ezek voltak a 18. század elején alapított nyomdák Erdélyben, melyek azonban mind rövid létűek voltak, kivéve Telegdi Pap Sámuelé, mely 1730-ban, tulajdonosa halálával, megszűnt.

Nálunk Magyarországon Vitreari Mátyás Késmárkon 1705-ben nyitott egy nyomdát, mely már 1708-ban megszűnt; továbbá Grich János Nagyszombatban 1712-ben és Roden György András ugyanott 1713-ban, utóbbi 1715-ben szűnt meg.

Nagyobbzerű nyomdát nyitott Royer János Pál Pozsonyban 1715-ben.

Royer János Pál, született Salzburgban, hol a könyvnyomdászatot alaposan megtanulva 1715-ik évben Pozsonyba jött, hogy a városban a könyvnyomdászatot ismét meghonosítsa, miután egy 1625-ik évben Pozsonyban nyomtatott könyvből, mely történetesen kezei közé került, értesült, hogy ezen művészet itt már a 17. században is virágzott. A városi hatóság engedelmével nyomdát állított, melyet utódai mindig tökéletesbitettek és emeltek.

Ezen ügyes könyvnyomdász szorgalma a Nagy-Szombaton székelő esztergomi Consistorium figyelmét magára vonta, kit sajtóival együtt Pozsonyból minden áron eltávolítani akartak. – 1726-dik március 7-én tehát bepanaszolták a magyar udvari kancelláriánál: „hogy egy bizonyos könyvnyomdász (a Consistorium még a nevét sem tudta) Pozsonyban a könyvnyomdászatot gyakorolja, mi által az érseki rendelet nyomán alapított nagy-szombati akadémiai könyvnyomdának, mely az országban szükségelt áhitatos könyvek terjesztésére elégséges, nem kis hátrányára és kárára van; azonkívül a Consistorium azon meggyőződését el nem titkolhatja, hogy ez a Pozsonyban lakó számos és vagyonos protestáns polgárok fölszólítására és érdekében történt, kik ott egy főiskolát birnak és a közelfekvő helységekben is számos protestánsok laknak, alattomban a katolika hit ellen irányzott könyveket nyomtatni, és így a protestánsok által bizonyára pártoltatni és segítettni fog, miután az elkobzás terhe alatt és

magas vám miatt igen nehéz protestáns könyveket Németországból Magyarországra behozni. Különben is Pozsonyban azon könyvnyomda fölösleges, miután a bécsi és nagy-szombati kath. nyomdák a könyvhiányt elégségesen pótolják és egész Magyarország e nembeli követelményeit a nép teljes megelégedésére teljesíthetik. Ezért kéri a fönnebbi Consistorium nemcsak ezen nyomdásznak működését megszüntetni, de még betűit és sajtóit is Pozsonyból eltávolítani.”

A pozsonyi tanács a vádlott nyomdászt és Royer Pál polgárt a magas k. udvari kancellária pártfogásába és kegyeibe ajánlotta, valamint Skaricza Gábriel városi tanácsost a nála nyomott könyvek jegyzékével és minden ott megjelent nyomtatványok egy példányával Bécsbe küldte. 1720-iki május 23-án a m. k. udv. kancellária azon két fontos ok által indítva, a kérelemnek helyt nem adott: „1-ször. Mert a könyvnyomdászat Pozsonyban már régmúlt időkben is gyakoroltatott. 2-szor. Az itt tartatni szokott számos országgyűlések, valamint törvénykezési és politikai kongresszusok által a város nevezetessé lett; azonkívül a pozsonyi székesegyházi káptalan, számos szerzetes és apáca zárdák székhelye lévén, egy könyvnyomda Pozsonyban okvetlen szükséges; ezek után nemcsak a nyomda fenállása biztosított, de még külön szabadalmat is nyert, mely szerint a könyvnyomdászatot minden akadály nélkül tovább gyakorolhatta és folytathatta.

Royer Pál, ki a nyomdászatot reményen felüli fokra emelte, 1730-ban a Chrastona-féle pukhói (mezőváros Trencsén megyében) nyomdának betűit megvásárolta, de kopottságuk és ódonóságuk miatt csak mint ólmot, új betűk átöntésére használhatta.

1737-ik év november havában Royer Pál meghalálózván, a nyomdai üzletet Royer Pál özvegye, Bauer Károly József, regensburgi születésű és 1738-ban kinevezett ügyes művezető alatt folytatta, ki ezen nyomda működésének ismét új lendületet adott. Midőn 1740-iki júniusban az özvegy Royer Pálné jobb létre szenderült, a nyomda leltárba ígattatott, mely szerint 59 mázsa különféle betű, 3 nyomdai sajtó és 2000 forintot érő kiadványok találtak.

Ez időtől kezdve a nyomda „Royer örökösei” cég alatt szintén Bauer Károly fáradhatlan ügyvezető alatt működött. – 1743-iki december 16-án a Royer-féle hagyaték a négy testvér, ugymint: Katalin, férjezett Streibig Györgyné (győri nyomdász); Klára, Kanizsay Mihály neje; Anna Mária, a fönnevezett Bauer Károly József neje és Royer Ferenc közt szétosztott, mely alkalomkor a most nevezett Royer Ferencre esett a nyomda, de Bauer Károlynak azon ígéret és biztosítás tétel, hogy azon esetben, ha Royer Ferenc meghalálna, a nyomda birtokára nézve előjoggal bír.

1748-ban Royer Ferenc átvette ugyan a nyomdát, de 1750-ik évben január 19-én Landerer János Mihály, budai polgári könyvnyomdásznak az egész nyomdai üzletet, a kiadványokkal együtt, valamint a házrészt, melyben a nyomda elhelyezve volt, 11.000 forintért eladta. – De miután Bauer Károly sógora, előjogánál fogva, érte ugyanazon árt ajánlotta február 20-dikán a Landererrel kötött szerződés megsemmisítettét és Bauer K. joga megállapított. – Augusztus 21-én azonban Bauer K. és neje Anna Mária született Royer jogaiktól elállván, az eladás-hoz megegyezésüket adták, miért Landerer János Mihály őket 300 frrtal kármentesítette.

A 18. század elején felmerült nyomdászok között legnevezetesebb volt a Streibig-család. Az első volt Streibig Antal József, ki 1715-ben Sopronban nyitott egy nyomdát. Ezen nyomda csak 1726-ig létezett, mert Streibig Sopronból Győrbe költözködött. Hihetőleg ennek 1737-ben bekövetkezett halála végett a nyomdát 1738-ban Streibig János Gergely vette át, ki azt 1781-ig birta. 1789-ben Veszprémben egy fióküzletet is nyitott, melyről azonban nem tudjuk, hogy meddig működött.

Kisebbségi nyomdákat nyitottak Gall Friderik Nagyszombatban 1717-ben; Hörmann János András Kassán 1721-ben; Frauenheim János Henrik Kassán 1723-ban, megszűnt 1735-ben; Viski Pál Debrecenben 1723-ban.

Ekkor alapult azon később jó hírrel bíró Landerer-féle nyomda. Ugyanis 1724-ben Landerer János Budán nyitott egy nyomdát. A viszonyok azonban rosszak voltak, úgy hogy Landerer kénytelen volt a nyomdát három év után eladni. Nottenstein György, jó módú budai polgár vette meg a nyomdát, s vezette egész haláláig s ezután özvegye 1750-ig. Ekkor Landerer Lipót Ferenc vette át a nyomdát s annak 1764-ig volt tulajdonosa. Az öreg Landerer halála örökösei vezették a nyomdát, a tulajdonképi örökös, Landerer Katalin, nagy korúvá lételeig. 1779-ben vette ő át a nyomdát. Nyomdáját nagyobbítandó megvette Landerer Katalin a Pesten lévő Royer-féle nyomdát.

1748-ban a pozsonyi Royer-féle könyvnyomda vevési jog által a híres hazai könyvnyomdász Landerer-család birtokába jutott. A vevő Landerer János Mihály kitartó szorgalma által a nyomdát a haza legkitűnőbb nemű intézetei közé emelte, ezenfelül a család vagyonát is tetemesen szaporította. 1775-ik évben a kir. ügyész kezeibe került és fölosztatott Jézus-társasági nyomda anyagrészeit megvette, és ott, valamint 1784-ben Pesten fiók nyomdákat állított. – Számos érdemei jutalmául II. József császár által nemességre emeltetett és Temes megyében létező Füskut faluval, melyért 420.000 forintot készpénzben le tett, megajándékozott. Ő Pozsonyban 44, Kassán 21, Pesten 11 évig gyakorolta a könyvnyomdászatot, azaz: 1795-ig, mely évben Pozsonyban 70 éves korában meghalászott. Háladatos fia, Landerer Mihály János, képmását Hildebrandt híres festész által lerajzoltatván, Mansfeld J. G. által rézbe metszeté, ily fölirással: „Michael Landerer de Füskut, Incl. Regni Hungariae Nobilis atque Typographus et Bibliopola Nationalis celeberrimus natus Budae anno 1725. obiit Posonii 1795.” Az arckép fölött pedig: „Dii laboribus omnia vendunt!” ismert közmondás áll.

Halála után a pesti és pozsonyi nyomdákat fia Landerer Mihály vette át, ki ezen üzletet erélyesen folytatta, miután egyedül Pozsonyban 8 sajtóval működött, papir szükségletét nemcsak saját ó-turai, hanem még a Tauber-féle Dejthén lévő papirmalomból is fedezte.

1809-ben történt halála után Lajos fia nagykörűségéig, részére az ügyes és munkás Blösz József ügyvezető által folytatott a nyomda vezetés, míg 1824-ben Landerer Lajos nagykörűségét elérvén, saját kezelése alá vette, de a pozsonyi sajtók számát csupán kétfőre leszállítván, a többivel pesti nyomdáját szaporította.

Mily kitűnő és számos munkák kerültek ki a jól berendezett Landerer-féle nyomda sajtói alól, fölemlíteni fölösleges.

Ezen időtájban történt az előbb már említett Landerer-eset. Landerer Mihályt, mint Martinovics összeesküvésének részesét Kufsteinba s onnan Spielbergbe szállították. Visszatérve a tömlőből munkaképtelen volt. A tulajdonosnő, Landerer Katalin is veszélyeztetve volt ezáltal, s csak miután bebizonyította, hogy az egész dologról nem tud semmit, hagyták ismét békében. Landerer Katalin 1802-ben bekövetkezett haláláig vezette a nyomdát, melyet Anna nevű leányának hagyott; a nyomdát Gyurian, ügyvivő, vezette 1833-ig, midőn Landerer Anna kimúlt.

A cég ezután is fennállott Gyurian és Bagó Márton vezetésével. 1847-ben Bagó Márton különvált s alapította Budán a most is létező nyomdát, Gyurian ellenben a Landererek ezen budai nyomdáját megvette.

Keletkeztek néhány újabb nyomdák, mint Chrastina Dániel Pukhóban 1725-ben; Endter Mártoné Lőcsén 1725-ben; Szatmári Pap Sándoré Kolozsvárott 1730-ban, megszűnt 1745-ben; Weichenber Simon Thad.-é Kolozsvárott 1731-ben; Berger Lipóté Nagyszombatban 1732-ben; Schmidt Miklós Jánosé Sopronban 1735-ben; Götjen J. C.-é Sopronban 1739-ben;

Rennauer Filep Jánosé ugyancsak Sopronban 1739-ben, melyet 1745-ben bekövetkezett halála után özvegye, Rennauer Anna Mária vett át, de két évi működés után megszűnt; Becskereki Mihályé Kolozsvárott 1742-ben; Margitai Istváné Debrecenben 1742-ben, fennállott 1752-ig; Pataki Józsefő Kolozsvárott 1745-ben, megszűnt 1753-ban; Sárdi Sámuelő Szebenben 1748-ban, működött 1768-ig; Becskereki Mihályő Nagyváradon 1754; Siess János Józsefő Sopronban 1754-ben, birta 1787-ig. Halála után özvegye Klára vette át a nyomdát, megszűnt 1799-ben; Páldi Székely Istvánő Kolozsvárott 1754-ben, megszűnt 1769-ben; Lehmann Keresztélyő Brassóban 1755-ben; Pap Istvánő Nagykárolyban 1756-ban, fennállott 1771-ig; Kállay Gergelyő Debrecenben 1756-ban; egy nagyobbbszerű nyomdát nyitott Eitzenberger Ferenc Antal Pesten 1758-ban, melyet azonban csak 1776-ig birt, midőn azt Eitzenberger Anna vette át s 1782-ig vezette, majd Eitzenberger Antal, ki 1783–4-ben birta a nyomdát; Bauer Károly Józsefő Egerben 1759-ben, fennállott 1765-ig; Margitai Istvánő Debrecenben 1764-ben, megszűnt 1782-ben; Barth Jánoső Szebenben 1766-ban, fennállott 1799-ig; Heimerl Józsefő Temesvárott 1769-ben, megszűnt 1779-ben.

Ekkor alapítá 1769-ben Ambrő Ferenc Ignác Vácott nyomdáját, mely Ambrő vasszorgalma által nemsokára virágzásnak indult, mit nagyon elősegített az, hogy 1775-ben szabadalmat nyert, a mit akkoriban nem mindenki kapott.

Nem lesz tán érdektelen egy ily szabadalomlevél közlése, miután abból kitűnik, hogy a nyomdászt azon időben mintegy a műveltség terjesztőjének tartották s csakis némi szellemi képzettségű ember tarthatott igényt annak megnyerésére.

Ezen okmány a jelenlegi „Váci siketnémák iparintézete öszműködő társulata” tulajdonát képezi; az okmány latin nyelven van írva, Mária Terézia aláírásával ellátva. Magyar fordítása következőképen hangzik:

„Mi *Mária Terézia*, Isten kegyelméből rómaiak özvegy császárnője, Magyar-, Cseh-, Dalmát-, Horvát-, Tótország stb. apostoli királynője, Osztrákhon főhercege stb. stb. Emlékezetül adjuk jelen sorainknál fogva mindazoknak, a kiket illet: Hogy mink, miután a mi hivünk *Ambrő Ferencnek*, fölségünk elé az iránt tett legalázatosabb kérelmét a mi hű alattvalóinknak jólétök iránti tekintetéből kegyesen s egyszersmind anyailag *Ambrő Ferencnek* a mi hatalmunk teljéből és különös, császári és királyi kegyelmünkből kegyesen megengedendőnek és adandónak tartottuk, miszerint ő az országbeli hiveink közjava és hasznára, a Pest vármegyéhez tartozó Vác püspöki városban nyomdát állíthasson és ott bármily nemű könyveket (de más, különös kiváltságok sérelme nélkül, melyek általunk ez vagy azon könyv kinyomására nézve különösen adattak) kinyomhasson, azokat eladhassa és e végből társakat tarthasson, tanulókat fölvehessen, azokat taníthassa és szokás szerint fölszabadíthassa; de ugy és oly feltétel alatt, hogy ugyanazon *Ambrő Ferenc* előbb magát finomabb betűkkel lássa el, és azután minden általa a sajtó alá adandó iratokat a mi királyi helytartó-tanácsunknak átnézés, bírálat és jóváhagyás végett megküldeni, és minden félév alatt, minden általa kinyomott bármely könyvek vagy munkák három példányát ugyanazon királyi tanácsunkhoz eljuttatni kötelemnek ismerje; mert különben ezen kegyelmünk és kegyes engedélyünkkel épen nem akarjuk, hogy éljen. Először megengedjük és meghagyjuk jelen soraink erejével, miszerint nektek, bármely állapotú, rangfokú és méltóságú alattvaló hiveink legyetek is, különösen pedig a nevezett Pest vármegyének, e soraink által erősen megparancsoljuk és azokat megbizzuk, hogy a főnemlített *Ambrő Ferencet* a nyomdászat gyakorlásában nyíltan vagy magánlag semmi kép háborgatná akadályozni vagy neki alkalmatlankodni, és őt attól eltiltani ne merészeljete, hanem inkább őt ezen jótékony kegyünk és engedélyünkkel, a neki főntebb jelzett és engedményezett mód szerint szabadon, bizton és minden kár, alkalmatlankodás és akadály nélkül élni és annak örvendeni engedjete, és azok által, a kiket illet, élhetni és neki ezt megengedni akarjátok és tartozzatok. Ezen titkos függő pecsétünkkel, mellyel mint

Magyarország apostoli királynője élünk, megerősített iratunknál fogva, melyet, annak elolvasása után, az előmutatónak mindig visszaadni akarjuk és parancsoljuk.

Kelt az általunk őszintén kedvelt hívünk, tisztelendő Bajzáth József, ansariai püspök, sz. István apostoli király jeles rendjének lovagja, sz. Jakab silisi apátja, sz. Tamás esztergomhegyi prépostja, az esztergomi érseki egyház kanonokja, valóságos belső titkos tanácsosunk, és a nevezett Magyarországunk részéről a mi udvarunk alkorklátnokának keze által, osztrákhoni főhercegi székvárosunkban, Bécsben, junius huszonharmadikán, az ur ezerhatszázhetvenötödik esztendejében, Magyar-, Cseh- és egyéb országaink harmincötödik évében. Mária Terézia m. k. – Bajzáth József ansariai püspök m. k. – Jablonczy József m. k.”

„2905. Nyomdászati szabadalom, a Vácott letelepült Ambró Ferenc könyvnyomdász részére 1775. jun. 23-ról a legkegyelmesebben engedélyezve.”

„1775. jul. 31-kén Pesten tartott Pest-Pilis és Solt t. e. vármegyék közgyűlésén, ezen Ambró Ferencnek a Vác püspöki városban tartandó nyomda tekintetéből legkegyelmesebben kiadott császári és királyi szabadalom a maga módja és ünnepélyessége szerint kihirdettetett és senki ellent nem mondván, elfogadtatott. Jegyeztetett és kiadatott általam, tahii Tahy György, mint a nevezett megyék jegyzője által.”

Ambró a nyomdát csak 1792-ig bírta, mert ezen évben meghalt. A nyomdát az üzletében mint faktor működő Gottlieb Antal vette meg.

Néhány nyomda alakult ezután, mint Pataki Samuél Kolozsvárott 1770-ben; Engel János Józsefé Pécsen 1772-ben, melyet 1796-ban bekövetkezett haláláig vezetett, midőn özvegye Krisztina vette át s bírta 1802-ig.

Nagyobbszerű nyomdát nyitott 1772-ben Paczkó Ferenc Ágoston, olműci születésű könyvnyomdász, Pozsonyban nyomdát. 1775-ben Mária Terézia királynétől szabadalmat nyert.

Paczkó Ferenc Ágoston 1779-iki január 22-én történt haláláig számos, leginkább saját kiadású könyveket nyomtatott. Ő adta ki szintén és nyomatta az 1781-ben alapított „Magyar Hirmondó” első rendes magyar hirlapot.

Paczkó Ferenc Ágoston 1785-ben Pesten is állított fiók-nyomdát, melyet még atyja életében 1796-ban, legidősb fia Paczkó Ferenc József 3500 forintért megvett. Halála után 1779-iki aug. 5-én örökösödési egyezkedés folytán a pozsonyi nyomdát szintén Paczkó Ferenc József, mint legidősb fia vette át, a bekötött és kötetlen kiadványokkal, a papírkészlettel és hulladékokkal együtt 18.000 forintért, ki egy ideig a „Nyomatott a Paczkó-féle betűkkel” impressumot használt. 1806-ban a pozsonyi nyomdát a főnnebbi árért Paczkó Károly öccsére ruházta. 1809-ben ezen nyomdát a cseh származású Schnischeck Károly Gáspár vette meg, ki azonban nem is tekinthető magyar nyomdásznak, miután nagyobbára német és szláv könyveket nyomott. Az újabb nyomdák közé tartozik Rädler Mihály özvegye-é Eperjesen 1776-ban; Kolmann József Ferencé Kolozsvárott 1776-ban, mely azonban már 1780-ban megszűnt, Kolmann kolozsvári nyomdájával egyidejűleg Szebenben is nyitott egy nyomdát, melyről azonban nem tudni, hogy meddig működött; Löwe Antalé Pozsonyban 1777-ben, megszűnt 1788-ban.

Az 1773-ban megszüntetett jezsuita rend nyomdaeszközeit Mária Terézia az egyetemnek ajándékozta, mi által a magyar királyi egyetemi nyomda alakult 1777-ben. A „Merkur von Ungarn” 1787-iki folyamában jelent meg egy jelentés, mely elmondván az intézet feladatát, szervezetét, ide mellékelni nem tartom fölöslegesnek.

„Die Universitätsbuchdruckerei, welche zum Fonde der Bibliothek bestimmt war, verdiente alle Aufmerksamkeit und Unterstützung, man berathschlugte sich über die zur Aufnahme derselben dienstlichen Mittel und die Betrachtungen waren beiläufig folgende:

Diejenigen, welche bisher die Aufsicht und Leitung der Buchdruckerei hatten, sollen fernerhin beibehalten werden, weil sie nicht nur ihre Einsicht und Treue bei Beschaffung der Vortheil hinlänglich bewiesen haben, sondern auch den Zustand der Buchdruckerei und alle Wege sowohl die nöthigen Materialien beizuschaffen, als auch die Produkte abzusetzen durch vieljährige Erfahrung am besten kennen. Sie können nicht nur den nöthigen Briefwechsel, sondern auch den Tauschhandel mit den ausländischen Buchhändlern am besten unterhalten, wie sie denselben bisher innerhalb des Landes in allen Gegenden mit grossem Vortheile geführt haben, nur müssten zu dem Ende in gehöriger Menge und Mannigfaltigkeit solche Werke verlegt werden, die zum Gebrauche der Ausländer dienlich wären, und weil dazu eine kluge Wahl und Vorsicht erfordert wird, so könnte sie ja nicht blos an Buchdruckern überlassen werden.

Der sicherste Vortheil wäre, wenn der Buchdruckerei ein ausschliessendes Privilegium, wie es andere Universitätsbuchdruckereien haben, alle Schulbücher zu verlegen, ertheilt würde, wodurch die übrigen Buchdrucker im Lande von der Beeinträchtigung dieses Vortheils der Buchdruckerei folglich auch der Universitätsbibliothek abgehalten wurden.

Ueber die kunstpraktische Spekulation hatten die Faktoren der Buchdruckerei folgende auf langjährige Beobachtungen und Erfahrung gegründete Bemerkungen und Gedanken eingereicht.

I. Die zur Handlung bestimmten Bücher müssen solche sein, die einen guten Absatz haben, diese wären entweder die bereits Vorhandenen, oder müssten noch gedruckt werden.

A) Die Vorhandenen taugen nicht zur Handlung, denn sie sind theils:

1. Schulbücher, die ausser Landes nicht gebraucht werden, oder wenn sie auch gebräuchlich wären, auch dort gedruckt würden, und folglich unsere wegen des durch die Frachtkosten erhöhten Preises nicht abgesetzt werden könnten, ja nicht einmal zum Nachtheil ihrer Buchdruckereien eingelassen würden. Theils:

2. Ascetische und Gebetbücher ungarisch, slovakisch, kroatisch, die ausser Ungarn keineswegs gebraucht werden. Theils endlich

3. Klassische, theologische, philosophische, historische, grammatische, und zwar ungleich besser, prächtiger, vollständiger und mit besserer Wahl gedruckt und zu sehr billigen Preisen verkauft werden.

B) Deren, welche erst gedruckt werden sollten, sind zweierlei Gattungen, entweder Original-Auflagen aus Handschriften, oder Nachdrucke.

1. Die Handschriften sind zu selten und zu kostbar, als dass in Ungarn viel Glück mit denselben zu hoffen wäre, die Schriftsteller haben endlich auch bei uns ihren Vortheil kennen gelernt, und da sie vormals selbst die Druckkosten bezahlen mussten, lassen sich nun ihre Werke von den Buchdruckern und Buchhändlern eben so gut bezahlen, als im Auslande, wie würde man bei uns erstaunen, wenn für einen gedruckten Bogen 10–12 fl. sogleich für ein Werk von 400 Bogen 2000 fl. zu zahlen wären; hier ist man noch nicht gewohnt für die literarischen Produkte so viel aufzuopfern, und zuverlässig würde man mit dem öffentlichen selbst dazu bestimmten Fond, nicht so freigebig sein, als es nur zu Wien manche Privatbuchdrucker und Buchhändler sind.

2. Der Nachdruck ist das niedrigste Mittel, welches für eine unter öffentliche Aufsicht stehende Universitätsbuchdruckerei unanständig ist und sehr üble Folgen nach sich zieht.

a) Es ist eine Art von wiederrechtlichen gewalthätigen Raube, wenn ein Werk, welches ein anderer Verleger dem Schriftsteller theuer bezahlt hat, und auf eigene Kosten drucken liess,

durch einen andern nachgedruckt, wohlfeiler, wie es leicht thunlich ist, verkauft und den rechtmässigen Originalvertrag verdrängt, oder den Verleger zwinget mit seinem Verlust die Exemplare im niedrigen Preise herzugeben, folglich sein zweckmässig gesuchtes Werk einschränkt und schmälert.

b) So eine widerrechtliche Unternehmung zieht nach sich zugleich eine Art Ehrlosigkeit, wenigstens verschonen die übrigen Buchdrucker und Buchhändler die Ehre des Nachdruckers bei keiner Gelegenheit, im Gegentheil machen sie ihn überall als einen öffentlichen Betrüger verächtlich und verhasst, sie wollen mit ihm keine Gemeinschaft, keinen Verkehr haben, und rächen sich von ihm bei jeder guten Gelegenheit, nehmen auch wohl die Exemplare, deren sie habhaft werden können, weg, selbst die Schriftsteller auf welche der Nachtheil zurück fällt, werden dadurch beleidiget, gereizt und vereinigen sich mit den Verlegern zur Unterdrückung des Nachdruckers. Alle diese Umstände sind dem Buchhandel äusserst nachtheilig und vereiteln den gehofften Vortheil.

c) Der Nachdruck wird überhaupt nie so geschätzt, als die Originalauflage, und die meisten Leser sind auch so billig, dass sie das Exemplar lieber von dem rechtmässigen Besitzer etwas theurer erkaufen, als den Nachdruck von einem unrechtmässigen Verleger, den sie als gestohlene Sache betrachten, und jene, die ihre Ehre zu schätzen wissen, auch nicht leicht erlauben, dass ihre Namen in dem Verzeichnisse der Pränumeranten auf einen gesetzwidrigen Nachdruck stehen sollen, weil sie dadurch das Widerrechtliche zu billigen gleichsam öffentlich bezeugen würden.

11. Der Buchdruckerfaktoren sind drei Gattungen, einige derselben stehen mit dem Besitzer der Buchdruckerei in Compagnie, so, dass sie beide den reinen Gewinn nach dem Verhältnisse ihres Antheils, mit einander theilen, andere sind Lohnfaktoren, die blos gegen jährliche Besoldung dem Prinzipale dienen; und noch andere, welche die Aufsicht über die Arbeiter, ihre Arbeiten, die Druckmaterialen u. dgl. haben. Die erste Gattung ist unstreitig die vortheilhafteste, besonders wo zugleich der Buchhandel geführt wird, weil man von ihm weder Nachlässigkeit, noch Betrug zu befürchten hat, da er dabei selbst interessirt ist. Der Buchhandel, welchen eine Buchdruckerei vorzüglich mit eigenen Produkten selbst führen soll, kann am besten, besonders im Auslande, durch die Buchhändler befördert werden.

Der Faktor, wenn er sich in Handlungen, Kontrakte einlassen will, muss einen öffentlichen Kredit haben, um die dabei erforderliche Sicherheit zu leisten, welches der in der Compagnie stehende Faktor allein thun kann, jeder andere müsste entweder eine starke Geldkaution leisten, oder einen Bürgen für sich stellen, im ersten Falle würde er lieber selbst eigener Unternehmer, im zweiten mehr von seinen Bürgen als dem Prinzipale abhängig sein und darum wenig Nutzen verschaffen.

Jener Faktor, der an dem Nutzen keinen Antheil hat, wird immer auf seine eigenen Vortheile bedacht sein, wozu er bei dem auswärtigen Handel alle Gelegenheit hat, sollte er namhafte Gelder eingenommen oder ausständig haben, so kann er mit denselben leicht davon gehen, ohne dass man ihn je zurückhaben und sich entschädigen könnte; gegen diese Gefahr ist man nur selten gesichert und solche Beispiele sind zu häufig, als das man dabei unbesorgt bleiben könnte. Einen Faktor bei einer öffentlichen, wie die Universitätsbuchdruckerei ist in die Kompagnie aufzunehmen, wäre aber auch aus Rücksicht nicht wohl anständig, weil dabei wechselseitige Rechnungen abgelegt werden.

III. Bei dem Buchhandel selbst sind die Leute, die Art und die Verlagsartikel zu betrachten.

1. Mit den Italienern, Französen, Holländern und Engländern kann kein Aktivbuchhandel geführt werden, weil sie ihre Bücher nur gegen baares Geld hergeben und keinen Tauschhandel annehmen wollen, indem sie von den gewöhnlichen und gangbarsten entweder

eigene vortreffliche Auflagen oder wenigstens gute Uebersetzungen selbst haben. Für uns bleibt also nur im Reiche allein der Weg zum Buchhandel übrig, weil sich alle unsere übrigen Nachbarn um die Literatur gar nicht bekümmern: es wird sich aber bald deutlich ersehen lassen, wie viele Hindernisse demselben auch von dieser Seite bevorstehen.

2. Die Art und Mittel den auswärtigen Buchhandel zu befördern, erfordert besonders die Besuchung der Frankfurter und Leipziger Messen, daselbst anzustellende Kommissionäre, Niederlagsgewölber und dgl. kostbare Anstalten, die unsere eigenen Verlagsartikel noch lange nicht verdienen werden und die einen festen öffentlichen Credit erfordern.

3. Die als Handlungsartikel zu betrachtenden Bücher sind von zweierlei Art: eigene Verlagsartikel die man zum Tausch den ausländischen Buchhändlern geben, und fremde Bücher, die man dafür von ihnen annehmen musste, weil die auswärtige Buchhandlung nur auf den Tauschhandel allein gegründet werden mus.

Die vornehmsten und gangbarsten ausländischen Bücher welche man durch Tauschhandel erhalten und im Lande vortheilhaft absetzen könnte, sind a) die alten Klassiker, deren die besten Auflagen gehalten und am leichtesten abgesetzt werden, wenn sie impurgati sind, oder wenn darin alle die Stellen unverändert bleiben, welche man für die Sitten anstössig hält; b) die von Protestanten geschriebenen theologischen Werke; c) die Schriften der Religionszweifler und Spötter; d) die tändelhaften Belletristen; e) die freimüthigen oft unverschämten Geschichtsschreiber und dgl. für die Religion, Sitten und den Staat gefährliche und schädliche Artikel, deren Einfuhr und Verschleiss selbst die Büchercensur nicht erlauben würde und die, wenn sie auf öffentliche Veranstaltung von Seite der Universitätsdruckerei gekauft würden, nur desto mehr Ansehen und Gewicht erhalten könnten und wenn man diese aus dem Kommerz ausschliessen wollte, so müsste der ganze auswärtige gehoffte Buchhandel aufhören. Das Beispiel der Wiener Buchhändler, welche den nämlichen Schwierigkeiten unterworfen zu sein scheinen, kann diese Einwürfe nicht widerlegen, weil mann die Mittel- und Nebenwege zu gut kennt, welcher sich die Universitätsbuchdruckerei wohl nicht bedienen könnte.

Für diese also ist der auswärtige Buchhandel vielen Schwierigkeiten unterworfen und die Hoffnung desselben ist noch zu sehr entfernt, als das man darauf etwas rechnen könnte, daher noch das einzige, sicherste und einträglichste Mittel, wenn sie auf die Schulbücher im Lande ein ausschliessliches Privilegium erhielten und aut die Beobachtung desselben strenge gesehen würde.³

IV. Ein Faktor der oben beschriebenen dritten Art, der den Druck der ihm von der Obrigkeit vorgelegten Bücher besorgen, die Arbeit unter die Setzer, Drucker, Schriftgieser und andere vertheilen, die Genauigkeit, Korrektheit und andere typographische Vollkommenheiten, die Druckmaterialien anschaffen, die Ordnung, die Versendung, Korrespondenz, Einnahme und Ausgabe führen, die Rechnungen ablegen und alle Vorfällenheiten der Buchdruckerei über

³ Sie hat so ein Privilegium bereits (I. Jahrg. S. 211), allein dieses wird weder gehörig benützt, noch so genau von anderen Buchdruckern beobachtet, man handelt ungescheut dagegen, die Buchdrucker verlegen nacheinander die gangbarsten Schulbücher ohne das man ein Beispiel einer vollzogenen Strafe anführen könnte; die Buchdruckerei kann auch nicht alle diese Arbeiten selbst bestreiten und muss die Hälfte derselben durch andere verfertigen lassen, weil es ihr an Pressen und dazu hinlänglichen Raum mangelt, welches leicht ersetzt werden könnte, und doch bleiben jährlich aus dieser Ursache Tausende aus, die so oftmalige Veränderung der Schulbücher macht ihr auch soviel Makulatur, dass der Schaden oft durch den anderweitigen Gewinn kaum ersetzt werden kann, und selbst die Ratio educationis, wie wir sehen werden, ward ausser Landes mit grossen Kosten gedruckt, sonst hätte sie vielleicht weniger Eindruck gemacht wenn es als ein einheimisches Produkt wie z. B. unser Merkur angesehen worden wäre.

sichnehmen würde, ist dem gegenwärtigen und jedem anderen möglichen Zustande der Tyrnauer Universitätsbuchdruckerei von jeder im ganzen Lande sowohl, als in einigen benachbarten Provinzen zu Gratz, Brünn, Prag u. a. ihre Kommissionärs und Niederlagen hatte und die gegenwärtigen Faktors derselben bei ihren vieljährigen Diensten u. zw. Joh. B. Folger durch 18, Nik. Leisek aber durch 31 Jahre die Buchdruckerei sowohl als alle ihre möglichen Vorthteile am genauesten kennen gelernt haben, ihnen auch selbst viel daran gelegen ist, bei derselben mit aller Treue, Aufrichtigkeit und Aemsigkeit zu dienen, so scheint sie wenigstens von dieser Seite keinen Mangel zu haben und jeder andere, dem nicht alle die vorththeilhaften Wege bekannt wären, würde einen merklichen Vorthteil unbemerkt und unbenutzt lassen müssen.”

Ezen szervezésből látható, mint iparkodtak ez intézetet emelni, a mi csakugyan sikerült is.

Néhány kisebb nyomda alakult ez időben mint Balent Ignác Keresztély Jánosé Nagyváradon 1779-ben, mely 1785-ben felhagyta működését, Barth Péteré Szebenben 1780-ban, megszűnt 1801-ben; Löve Antalé, ki 1783-ban nyert szabadalmat egy nyomda felállítására Pozsonyban. Működött 1790-ig.

Ha visszatekintünk a XVIII. század nyomdászattörténetére, úgy találjuk, hogy Trattner volt e kor legnevezetesebb nyomdása. A Trattner-család első tagja *János Tamás* 1748-ban alapította nyomdáját Bécsben. Trattner János Tamás született 1717-ben Jahrmannsdorfban Kőszeg közelében, igen szegény szülőktől, kiket zsenge korában vesztett el. 1735-ben Ujvárosban, Bécs mellett, töltötte tanulósztendeit s ezek végeztével az udvari könyvnyomtatóhoz *Ghelenhez* jött. Nyájassága és elméssége sok barátot szerzett neki, kiknek gyámolítása által 1748-ban saját könyvnyomdát nyithatott, illetőleg megvehette Schilg Éva nyomdáját. Ezen nyomda igen kicsiny volt, de Trattner vasszorgalma s fáradhatlan munkássága által nemsokára virágzásnak indult. Úgy annyira, hogy rövid idő múlva azt találjuk, hogy harmincznégy sajtó dolgozott benne; ezen főműhelyhez csatoltatott később még más öt műhely mint a zágrábi, pesti, innsbrucki, linczi, triesti és számos nagyobb és kisebb könyvkereskedés. 1767-ben első saját papírmalmot állíttatott fel és 1786-ban még egyet Lichtenstein herczeg Ebergäszingi uradalmán; utóbbit azonban már a következő évben eladta. Nemsokára ezután Bécszet oly épülettel díszítette, mely az akkori időben a legszebbek közé tartozott: ugyanis a hajdani Freysingi udvarból s más öt melléképületből a Grabenen, melyben üzletének minden ágait egyesítette. 1763-ban, december 22-én I. Ferencz császár meglátogatta Trattner üzletét s legnagyobb meglepődését fejezte ki.

Az ő fáradozásai s utazásai által a könyvnyomdászati és könyvkereskedelmi új szárnyra kelt az osztrák birodalomban, miáltal a tudományok és az általános műveltség növekedett, és a közjóra is nem csekély haszon hármlott. Még a fejedelmek is tudták Trattner érdemeit becsülni és jutalmazni, mert Mária Terézia „udvari könyvnyomtató”-nak, Ferencz császár a „római birodalom lovag”-jává és II. Lipót magyar nemessé nevezte ki, miről a „Tudományos Gyűjtemény” 1819. X. 116. lapján a következő tudósítást olvassuk:

„... Ilyen bölcs megjutalmazónak példáját mutatta dicsőségesen országló fejedelmünk, midőn a folyó esztendőben (1819) júniusnak 30-dik napján Perugiából Olaszországból királyi adománylevele által *Nemes Trattner Mátyást*, nemes Vasvármegyében Jahrmannsdorfból született magyar fiú, s egy pesti cs. k. privilegiált könyvnyomdának volt birtokosát, a ki 34 esztendő óta, midőn a magyar literatura még szűnyadozott, ezen szép művészség által a tudomány és nyelvterjesztésnek nemcsak hathatós eszköze, hanem a jobb magyar nyomtatásnak atyja volt, aki sok országokat beutazott, Párisban a revolutio előtt, a nélkül, hogy azért esedezett volna, polgári just nyert, Bécsben is könyvnyomtató műhely felállításra engedelmet kapott, s a m. k. universitásnak Budán lévő könyvnyomtató műhelyét felsőbb rendelésekre 1799-től fogva több esztendőig mint direktor igazgatta, most is Pesten választó polgári

rangban vagyon; s ő általa a fiúi ágon lévő magzatait, u. m. Nemes Trattner János Tamást, ki érdemekkel teljes atyjának nyomdokaiba lépven, a nemzeti literaturát számos jeles, és nagy munkának kiadásával e koráig is szerencsésen gyarapította, s ezentul is a haza javára sokat fog tenni – és nemes Trattner Károlyt magyar lelkű, magyar szívű katonát, s a magyar literaturának szíves kedvellőjét, a ki a cs. k. Genie-testnél hadi tanulmánya, s jeles magaviselete által figyelmet vont magára, hogy ifjú létére második kapitányságra, legközelebb pedig spalatrói vár-commendánsságra emeltetett, s ezeknek maradékait nemes Krassó vármegyében fekvő Petróza nevű egész helységgel mint királyi adománnyal megajándékozta. Méltó ezen érdemes ház, hogy a maradéknak háladó emlékezetében hazafi áldozatai fenmaradjanak; örvendhet minden jó hazafi annak megjutalmaztatásán, örvendek én is, annak szíves tisztelője.”

1798-ban ünnepelte Trattner üzletének 50 éves fennállását, mely ünnepély után azonban egy pár napra, július 31-én, meghalt.

Említést kell tennem Trattner nyomdászati működéséről, nevezetesen az utánnyomásról. Neki ez igen sok hasznót hajtott. Bár mint tiszteltetett is hazánkban, külföldi kartársai és az írók görbe szemmel nézték ebbeli működését. És mint egyik vádlója mondja: „Jellemén igen nagy folt tapadt s tagadhatlan érdemeit csökkentti az, hogy ő a meg nem engedett utánnyomást űzi és sokszor ott arat, a hol nem is vetett... Ezen szokásnak azonban haláláig hive maradt.”

Mindazonáltal tekintetbe kell azt vennünk, hogy az osztrák államokban az utánnyomás nem volt megtiltva, sőt ellenkezőleg igen szívesen látták; azon hiszemben voltak ugyanis, hogy Trattner ezen tette által nem csekély mértékben segíti elő a műveltség terjesztését.

Az öreg Trattner halála után a nyomdát Trattner Mátyás, majd annak fia János Tamás bírta.

Trattner János Tamásnak sokat köszönhet a magyar irodalom; ha áldozatokkal is volt egy munka kiadása összekötte, melynek hasznossága felől meg volt győződve, ő megtette.

Tizenegy évig ernyedetlen buzgalommal fáradozott a magyar nemzet közjáváért, midőn 1824-ben, márczius 25-én, 35 éves korában meghalt. (Született 1789. decz 5-én).

Atyja, Trattner Mátyás, következő tudósítást bocsátott közre a „Tudományos Gyűjtemény”-ben:

„Fiam Trattner János Tamás meghalt. – Nyolczvan esztendőre terjedő öregségemben kétségbe kellene esnem, ha teljes életemben az isteni bölcs gondviselésbe nem tanultam volna minden reménységemet megvetni, s bajaim minden enyhülését az azon való megnyugovásban keresni s megtalálni. Ezen felül enyhítő irt önt sebbedt szívemre azon meggyőződés, hogy minden érző teremtes részt veszen szerencsétlenségemben s elhunyt fiam számos baráti velem együtt érzik közveszteségünket. Szeretett hazám eránt vonzó tántorithatlan tiszteletből s fiam hideg árnyéka iránt való tekintetből azon könyvnyomtatói intézetet, melyet én állítottam fel s neked csüggedhetetlen szorgalmú fiam, oly nagy tökéletességre vitt, – úgy mint ezentul is, mig gyenge erőm s életem már kevés hátra lévő napjai engedik, szakadatlan szorgalommal számos jó barátim segedelmével folytatni fogom: melyért is magamat a minden renden lévő tisztelt hazafiak további bizodalomokba s becses kedvezésekbe ajánlom.”

Az öreg Trattner Mátyás fia halála után csakugyan átvette a nyomda vezetését, de nem sokáig, mert 1827-ben, előhaladt kora miatt, Károlyi István, táblai ügyvédnek adta át a nyomdát és a cég ezentul „Trattner-Károlyi” volt.

Trattner Mátyás 1828-ban meghalt s tisztelője, Vörösmarty Mihály, a „Tudományos Gyűjtemény” 1828. II. füzetében a következő nekrológot írta:

„Folyó esztendei februárius 16-án meghalálozott a hazánkban virágzó Trattner-Typographia szerzője Nemes Petrózai Trattner Mátyás életének 83-ik évében. A tisztos ősz szakadatlan

munkásságban élt szinte végnapjáig, s attól csak az aggkori gyengültség vonhatta el kevés idővel kimúlása előtt. Születése Vasvármegyében Felső Eörben lőn, honnan már gyenge korában a híres udvari könyvnyomtatóhoz Nemes Trattner János Tamáshoz került Bécsbe, kitől gondos nevelését nyeré. Később Párisba utazott, bővebb tapasztalás és tökéletesítés végett, s ott 13 esztendő alatt ügyessége s jeles magaviselete által annyira magára vonta a figyelmet, hogy párisi polgársággal tisztelték meg. Párisból hazájába tért s 1779. esztendőben Budán a magyar királyi Egyetem Typhographiája igazgatását Praefectusi czim alatt vette által: de ott némely akadályokra találván, 1780-ban Pesten állítá föl saját Typhographiáját, melyet 1813-ig maga, attól fogván 1824. korán elhalt fia fáradhatatlan János Tamás, annak halálával ismét maga igazgatott egész 1827. esztendő nov. végig. Ekkor vejére Tekintetes Károlyi István, táblai ügyvéd úrra szállott, a Typographia birtoka s igazgatása ily czimezlettel (Firma): Petrózai Trattner J. M. és Károlyi J. Typographiája, kiről teljes reményünk lehet, hogy ezt azon folyóirással a „Tudományos Gyűjtemény”-nyel együtt literaturánk gyarapítására férfias munkássággal s hazafiúi nemes törekedéssel fenn fogja tartani.”

A Trattner Károlyi-féle nyomda azonban csak 1867-ig állott fenn, mely évben ugyanis Bucsánszky Alajos vette meg a nyomda készleteit.

Igy szűnt meg a Trattner-féle nyomda, mely több mint 100 évig volt tevékeny a magyar műveltség terjesztésében.

Mig a tulajdonképeni Magyarországon Trattner János Tamás, majd Trattner Mátyás vitte a nyomdászok közt az első szerepet, addig Erdélyben Hochmeister Márton volt az első nyomdász.

Hochmeister Márton, az idősebb, (szül. 1740. jan. 6-án) Sárdi Sámuel, nagyszebeni nyomdász társa volt. Sárdi halála után Hochmeister személyesen kérte egy bécsi királyi kihallgatáson az engedélyt, hogy a nyomdát folytathassa, mely engedelmet csakugyan meg is nyert az 1777. okt. 15-én kelt leiratban.

Hochmeister nyomdája híres volt. II. József császár erdélyi útjában Hochmeister nyomdáját látogatásával tisztelte meg. Még jelenleg is látható a tábla következő felirattal: „Josepho secundo Augusto Typographeum Biblopolumque in grati animi significationem. M. H.”, melyet Hochmeister e nap emlékére készíttetett.

Hochmeister nemcsak ügyes nyomdász volt, de a társadalmi életben is nevezetes szerepet játszott, melynek felsorolása azonban nem tartozik keretünkbe.

Tevékeny munkásság után 1789. március 22-én Hochmeister befejezte életét. A nyomdát fia Márton vette át.

Hochmeister életét közölni nem lesz érdektelen, melyet fia, Adolf, terjedelmesen megírt. (Leben und Wirken des Martin Edlen von Hochmeister, königlicher Rath, Senator und Proconsul der k. freien Stadt und des Stuhles Hermannstadt in Siebenbürgen, Besitzer der grossen goldenen Civil Ehren-Medaile. 1767–1837. Dargestellt von dessen älterem Sohne, Adolf von Hochmeister, k. k. Sektionsrath i. / P. Hermannstadt, 1873. Druck von Th. Steinhausen (gr. 8° 207 S.)

Hochmeister született 1767. ápr. 19-én Nagyszebenben. Első oktatását szülővárosában az evangélikus iskolában nyerte. 1777-ben atyja Bécsbe vitte, hol hihetőleg atyjával egyidejűleg a keresztény vallásra tért át. 1779-ben a váci „Theresianum” intézetbe jött; három évi itt léte után a bécsi nemesi apród-iskolába jött. Ezen intézetből azonban már 1782-ben kilépett, 1785-ig bezárólag H. Kolozsvárott folytatta tanulmányait, nevezetesen előismereteket szerzett magának a könyvnyomdászat és könyvkereskedelem terén. 1786. július havában H. feleségül vette Jahn Annát (szül. 1769. okt. 16.), ki neki 1787. elején egy fiát szült, azonban, egy éjjel

hazajövéen, agyonszorított. Súlyosan érte H.-t ezen csapás, és kétszeresen súlyos volt, mert Jahn Annávali 31 évig tartó házassága magtalan volt.

1788-ban Hochmeister Nagyszeben polgára lett s már a következő évben városi hivatalnok volt. Az 1790-ik évben H. atyja meghalt s a nyomda és üzlet vezetését ő vette át. 1790-ben Kolozsvárott egy fióknyomdát is nyitott.

Élete vége felé H. vagyonát, mint a következő okmányból kitűnik, az akadémiai lyceumnak adományozta.

„Es befallen mich seit einigen Jahren öfter, den Körper zum Theil schon entnervte Krankheiten, und die mich heilenden Aerzte rathen als wesentliches Heilungs-Mittel Beschränkung meiner vielfachen Unternehmungen an. Ich bin daher genöthigt, meine Klausenburger Buchdruckerei, Buchbinderei und Buchhandlung nebst der mir huldreichst überlassenen reihenweisen Bedienung der hiesigen hohen Dicasterien aufzugeben; – damit aber hiedurch weder die ebengedachte Bedienung E. H. L. Landesstelle leide, am wenigsten aber die Quelle, möglichst wohlfeiler Erzeugung der Schul-, Erziehungs-, Gebet- und Erbauungs-Bücher versiege, – bin ich entschlossen meine genannte wohleingerichtete Buchdruckerei und Buchbinderei nebst allen beweglich und unbeweglichen Zugehör im Anschaffungswerthe von 5000 fl. dem hiesigen königl. akademischen Lyceum als Grundlage zur Errichtung eines der Ofner k. Universitäts-Buchdruckerei ähnlichen gemeinnützigen Instituts zu schenken; um jedoch durch die nöthige, aber in der Folge fruchtbare Vervollkommnung des Werkes keinen öffentlichen Fond zu bebürden, geselle ich der Buchdruckerei auch noch meine hiesige, absonderlich im Fache der ungarischen Literatur mit den neuesten Geistes-Produkten, und in Hinsicht des lateinischen wie auch deutschen Sortiments, mit den besten wissenschaftlichen Werken gewiss reichhaltig versehene, nach der neuesten Inventur mehr denn 20.000 Rfl. Betragende Buchhandlung, die als baares Geld betrachtet werden und unter der Leitung eines aus der Ofner königl. Universitäts- oder aus der Wiener k. k. Staatsdruckerei beizuschaffenden redlichen Faktors der Gemeinnützigkeit, ohne Beeinträchtigung meiner hiesigen ausgedehnten Werke, oder einen meiner Collegen, baldigst reichhaltige Früchte tragen kann. – Ueberdies besitze ich eine Sammlung von mehr als 3000 Stück Gold, Silber, Kupfer u. d. g. Mineralien, dann Conchillien und seltsamen anderweitigen hierortigen Natur-Erzeugnissen von grossem Werthe, – diese unterfange mich gleichfalls dem hiesigen k. Lyceum, absonderlich der unter Euer Excellenz daselbst entstandenen Lehrkanzel der Mineralogie und Naturgeschichte zum Andenken zu widmen. Da nun mein Vaterland jedes zahllose Gute schon seit den Jahren beinahe eines ganzen Menschenalters E. E. huldreichst unablässiger Vorsorge dankt, so unterfange mich unterthänigst um Bestätigung meiner vorhergenannten Schenkung und um gnädigste Bestimmung zu bitten, an wen ich die daselbst befindlichen Werke übergeben, so auch an wen ich das Mineralien-Cabinet, – wenn der Transport gleichwohl mehrere Wagen bedarf, in meinen Unkosten – wohl gepackt abschicken soll. Durch die huldreich väterliche Bestätigung meines diesfälligen Vorhabens geben mir E. E. die von Kindesbeinen an immer sehnlichst gewünschte Gelegenheit, meinem Vaterlande noch bei Lebzeiten für die hohe Gnade dessen, dass ich mit Zurücksetzung würdigerer Ansprecher in der Reihe des Siebenbürger adeligen Fundational Genüßner, im Waitzener berühmten adeligen Theresianum mehrere Jahre hindurch erzogen wurde, unterthänigst zu danken.”

Hochmeister nagyszebeni nyomdája hét sajtóból állott; bérben birta továbbá a két sajtóból álló városi nyomdát. Ezen városi nyomda később feloszlott s H. megvette annak összes készleteit.

1811-ben Hochmeistert városbírónak választották meg, mely hivatalt 1818-ig viselt. 1813-ban nemesi rangra emeltetett. Meghalt 1837. január 9-én 69 éves korában.

Ujabb nyomdát nyitott Pape Ágoston Henrik Eperjesen 1781-ben, megszűnt 1797-ben; Klemann József Nagy-Károlyban 1782-ben.

1783-ban Weber Simon Péter Pozsonyban nyitott új nyomdát. Weber ezen nyomdájából számos mű került ki mi kitűnik egy 1823-ban kibocsátott könyvek jegyzékéből, mely mintegy 200, különféle nyelvű saját kiadású könyvet sorol fel.

Weber a társadalmi életben is nevezetes szerepet játszott. Pozsony városa ugyanis háromszor választotta meg polgármágyává és 1815-ben városi tanácsosnak.

1820-ban a nyomda vezetését fiára bízta.

Újabb nyomdát nyitott Kapronczay Ádám Kolozsvárott 1783-ban; Lettner József Gottfried Pesten 1785-ben; Tumler János József Besztercebányán 1785-ben, fenn állott 1795-ig; Ellinger János József Kassán 1786-ban, megszűnt 1806-ban; Skarnitzl József Antal Szokolcán 1788-ban; Medgyesi Pál Diószegen 1789-ben; Siess József Antal Szombathelyen 1789-ben; Salzer Ferenc János Selmecen 1789-ben; Weber Simon Péter Komáromban 1789-ben, fennállott 1794-ig.

A következő évben ezen nyomdát Weinmüller Bálint vette meg s nagyobbította. Weinmüller Bálint halála után annak özvegye bírta a nyomdát egész 1827-ig. Ez évben gyermekeire Bálint Imrére és Franciskára szállt. Nemsokára Weinmüller Franciska maga bírta a nyomdát 1848. május elejéig.

1790-ben Oderlitzky Antal nyitott, illetőleg vette át Löve Antal nyomdáját Pozsonyban, de ezt csak két évig bírta. 1792-ben ugyanis e nyomda anyagszereit Schnauff János, a pozsonyi rajziskola tanára vette át.

Egy új nyomdát nyitott, illetőleg vett át Gottlieb Antal Vácott, mert 1793-ban a meghalt Ambró nyomdakészleteit megvette s ugyanazon helyiségben folytatta az üzletet. Gottlieb a nyomdát nagyobbította, s különösen az által, hogy saját betüöntődéje volt. Ő nemcsak ügyes nyomdász volt, de a társadalmi életben is vívott ki magának szerepet. Egy jelentéstételben Gottlieb felől ezt mondja a városi bíró: „Mesterségét pedig fáradhatlan serénységgel és iparkodással gyakorolja, és azonfölül végre a magyar, német, tót, oláh és latin nyelveket bírja.” Meghalt 1823-ban.

1802-ben, a váci siketnémák intézete szervezésekor Gottlieb Antal ígéretét adta, hogy a siketnémákat a nyomdászatban oktatni fogja.

Még Gottlieb életében, az utolsó években, midőn az üzlet mind gyengébben ment, a nála volt Plöszl Lipóttal bírta együttesen a nyomdát, majd később Gottliebtől megvette P. az egész nyomdát és a szabadalmat.

A Gottlieb alatt működő betüöntődét Plöszl megszüntette. Plöszl ügyes nyomdász volt, és szorgalmánál fogva nemsokára üzlete virágzásnak indult.

Akkor történt, hogy az 1848-ik év vége felé egy idegen ember jött Plöszlhez, hogy a nyomdát megvegye s arra 2000 forintot le is fizetett. Akkor kiütött a szabadságharc s arról az idegenről semmi sem volt hallható. Ugy tehát a nyomda és a pénz Plöszl birtokában maradt, azonban nem sokáig, mert 1848-ban Somogyi és Lukács, pesti egyének, vették meg a nyomdát.

A szabadságharc lefolyta után, mint minden, úgy a nyomdászat is hanyatlott, mert az irodalom a censura hatása folytán pangott; nyomandó művek nem érkeztek be, minek folytán az egykor virágzó nyomda alig hogy meglehetett.

Nem is virágzott fel az már többé Plöszl alatt, részint mert tulajdonosa elhanyagolta teljesen, másrészt mert nem volt munka. Ez így tartott 1864-ig, midőn Robonyi Géza, váci könyvkereskedő, a nyomdát megvette. Keze alatt nyert némileg a nyomdai ügy.

Később ismét rosszabb idő állott be oly annyira, hogy 1868-ban majd hogy be nem záratott; végre is 1869-ben egy részvénytársulat vette meg a nyomdát, melynek „Siketnémák összeműködő iparintézet” címe alatt jelenleg is létezik Vácott.

A század vége felé nyitott Jónás Jakab József Temesvárott 1790-ben nyomdát, mely 1804-ben szűnt meg; Jelinek Vingyiszló Nagyszombatban 1791-ben; Oderlitzky Antal Pozsonyban 1792-ben; Schauff Nep. János Sopronban 1793-ban; Stepháni János Besztercebányán 1797-ben; Grammer Mihály Veszprémben 1798-ban; Gutmann János Pál Nagyváradon 1799-ben.

A 18. század végéhez érve, úgy látjuk, hogy a nyomdászat Magyarországon meglehetősen elterjedt; voltak ügyes és tevékeny nyomdászaink, kik iparuknak diszére váltak s a műveltség terjesztésében hatásosan közreműködtek.